

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

10 (6) 2023

<https://doi.org/10.46868/atdd.2023>.

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received : 13.11.2023

Kabul tarihi | Accepted: 30.11.2023

Yayın tarihi | Published : 25.12.2023

Erhan Alpaslan

<https://orcid.org/0000-0001-7251-6733>

Associate Professor, KSU Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Turkey, ealpaslan@ksu.edu.tr

Semih Kalınmeşe

<https://orcid.org/0000-0002-6998-025X>

Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Institute of Social Sciences

Atıf Künyesi | Citation Info

Alpaslan, E. ve Kalınmeşe, S. (2023). Tarihsel Süreç İçerisinde Maraş ve Çevresindeki Ermeni İsyanlarına Genel Bir Bakış. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (6), 2364-2399.

Tarihsel Süreç İçerisinde Maraş ve Çevresindeki Ermeni İsyanlarına Genel Bir Bakış

Öz

Batılı devletler, tehlike arz ettiklerini düşündükleri doğu bölgelerinde yaşayan milletler için Şark Meselesi kavramını ortaya çıkarmışlardır. Anadolu'ya Türk topluluklarının geldiği dönemde onları geri püskürtme hedefiyle kurgulanan planlar Türklerin bölgede hâkim güç oldukları XI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar amacına ulaşamamıştır. Osmanlı Devleti'nin ihtişamlı dönemlerinin sona ermesi Avrupalı devletlerin yükselişinin başlaması sonucu, Batılı devletler Şark Meselesi çerçevesinde hem yüzyıllardır üzerlerinde hissettikleri Osmanlı baskısına karşı hem de siyasi ve ekonomik olarak yükselişlerini sürdürebilmeleri için Osmanlı'yı hedef almışlardır. Ayrıca Osmanlı'nın stratejik konumu, yer altı ve yer üstü kaynakları gibi unsurlar Batının ilgisini çekmekteydi. Bu doğrultuda bilgi ve teknik alanlarında Osmanlı'nın önüne geçen Batılı devletler, Osmanlı'yı doğrudan karşılarına alamamış, siyasi, ekonomik zaman zaman askeri yöntemlerle devleti zayıflatmak istemişlerdir. Bu planlar çerçevesinde Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan kendi soydaş ve dindaşlarını kullanan Batılı devletler, onlara bağımsız ulus devletler vaat etmişlerdir. Bundan etkilenen Osmanlı milletleri devlet ile bağımsızlık mücadelelerine girmişlerdir. Bu milletlerden biri olan Ermeniler, yüzyıllardır aynı ülkede yaşadıkları Müslüman Türklerle bağımsızlık mücadelesini başlatmıştır. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin nüfus olarak yoğun olduğu Maraş ve Zeytun bölgesi Ermenilerin isyan hareketlerinin üssü

haline gelmiştir. Bu çalışmada Osmanlı'nın son dönemi ve Milli Mücadele sürecinde Maraş ve çevresinde Ermenilerin faaliyetleri ve Ermeni Sorunu incelenecektir.

***Anahtar Kelimeler:** Ermeni Meselesi, Şark Meselesi, Maraş'ta Ermeni Olayları, Milli Mücadelede Ermeni Sorunu, Ermeni Tehciri*

An Overview of the Armenian Revolts in Marash and its Surroundings in the Historical Process

Abstract

Western states created the concept of the Eastern Question for the nations living in the eastern regions, which they considered to pose a danger. The plans, which were designed with the aim of repelling the Turkish communities when they came to Anatolia, did not achieve their goal from the 11th century to the 19th century, when the Turks became the dominant power in the region. As a result of the end of the glorious periods of the Ottoman Empire and the beginning of the rise of European states, Western states targeted the Ottoman Empire within the framework of the Eastern Question both against the Ottoman pressure they had felt for centuries and in order to continue their political and economic rise. In addition, factors such as the strategic position of the Ottoman Empire and its underground and aboveground resources attracted the attention of the West. In this direction, the Western states, which were ahead of the Ottoman Empire in the fields of knowledge and technique, could not confront the Ottoman Empire directly, and wanted to weaken the state through political, economic and sometimes military methods. Within the framework of these plans, the Western states utilised their own cognates and co-religionists living in the territory of the Ottoman Empire and promised them independent nation states. Affected by this, the Ottoman nations entered into a struggle for independence with the state. Armenians, one of these nations, started the struggle for independence with Muslim Turks, with whom they had lived in the same country for centuries. In the Ottoman Empire, the region of Maraş and Zeyton, where Armenians were densely populated, became the base of Armenian rebellion movements. In this study, the activities of Armenians in and around Maraş during the last period of the Ottoman Empire and the War of Independence and the Armenian Question will be analysed.

***Keywords:** Armenian Question, Eastern Question, Armenian Events in Marash, Armenian Question in the National Struggle, Armenian Deportation*

Giriş

Osmanlı Devleti XIV. yüzyılın başlangıcından XVI. yüzyılın sonuna kadar altın çağını yaşarken bu dönem dünyada Türk çağı olarak nitelendirilmiştir. Aynı dönemde Avrupa sosyal ve siyasi olarak kötü durumda bulunmaktaydı. XVII. yüzyılın başından itibaren bu süreç tersine işlemeye başlamıştır. İnsan, akıl ve bilim kavramlarının ön plana çıkarılması sonucunda ekonomik ve kültürel olarak canlanma çağına giren batılılar karşısında Osmanlılar, bu durumu anlamakta vakit kaybetmişlerdir. Osmanlılar batının güç kazanmasının geçici bir durum olmadığını anladıklarında kendi devlet yapısındaki bozulmalar hakkında değerlendirmeler yapmaya girişmişlerdir. Bu değerlendirmelerin yenileşmeden çok eski günlere dönme

fikirlerini ortaya çıkarması Osmanlı Devleti'ni yıkılışa götürmüştür. Türklerin Anadolu'ya ilk geldikleri dönemde ortaya çıktığı düşünülen Batılılar açısından “Türk Tehlikesi”, Türklerin dünya siyasetine yön verdiği döneme gelindiğinde “Türk tehdidine” dönüşmüş, bu dönemde Batılılar açısından “Doğu sorunu” yoğun olarak hissedilmiştir (Berkes, 2012; Kodaman, 2007). Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak zayıflaması sürecinde Şark Meselesi batılılar tarafından dillendirilmeye başlanmış ve çözüme yönelik planlar uygulamaya konulmuştur.

Tarihî meselelerin fen bilimlerinde olduğu gibi kesin tariflerini yapmak mümkün olmamaktadır. Araştırmacılar, özünde aynı anlamı verseler de farklı bakış açılarından, farklı dönemlerde farklı tanımlamalar yapmaktadırlar. Şark meselesinin de birçok tarifi bulunmaktadır. Fransız araştırmacı Seinyobus, Şark meselesini;

“18. asırdan itibaren Rusya ve Avusturya devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nu istila etmeye ve onun Hristiyan tebaasını kıyâm ettirmeye çalıştılar. Bu mesâî Fransa aleyhine açılan muharebelerle (İhtilal ve imparatorluk muharebeleri) inkıta'a uğradı. 1815'de Osmanlı İmparatorluğu hâlâ tamamiyet-i mülkiyesini muhâfaza ediyordu. Lakin Rusya bu tamamiyeti tehdid ediyordu. Rusya'nın bu tehdidi altında Devlet-i Osmaniyye'nin ne olacağı bir mes'ele idi. İşte bu mes'eleye bir zaman sonra isim takıldı, Şark Mes'elesi denildi.” (Akçura, 2016) olarak tanımlamıştır. Albert Sorel ise Şark meselesi hakkında *“Türkler, Avrupa'ya ayak bastığı andan itibaren bir şark meselesi meydana gelmiş oldu. Rusya bir Avrupa Devleti olur olmaz, bu meseleyi kendi menfaatine uygun bir şekilde halletmek yoluna girdi.”* ifadelerini kullanmıştır (Küçük, 1979; Soral, 2016, s. 6). Şark meselesinin temelini Hristiyan-Müslüman ve Avrupa-Türk ilişkilerine dayandıran Bayram Kodaman, Avrupa'nın Şark meselesinde haçlı zihniyeti ile hareket ederek kendi çıkarlarına göre çözmek istediğini belirtmiştir. Şark meselesini iki ayrı safhaya ayıran Kodaman, XI. yüzyılda başlayan birinci safhanın XVII. yüzyılın sonlarında son bulduğunu bildirmiştir. Bu tanıma göre ilk safhada Türkler, Avrupa üzerine hücum durumdaydılar. Bu dönemde Avrupalılar Şark meselesi için sırasıyla, Türklerin Anadolu'ya girmelerine engel olmak, sonra Türklerin Rumeli'ye ilerleyişlerini durdurmak daha sonra ise Balkanlardan Avrupa'ya girmelerini önlemek hedeflerini koymuşlardır. Ancak hedefler gerçekleşmemiş, Türkler Viyana kapılarına dayanmışlardır. 1683'te gerçekleşen Türklerin Viyana mağlubiyeti, Şark meselesinde ilk safhanın sonu kabul edilmiştir. İkinci safhada ise Türkler savunmaya geçerken Avrupalılar taarruz durumuna geçmişlerdir. İkinci safhada Avrupalılar öncelikle Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetindeki Hristiyanları kurtarmayı, sonra Türkleri Balkanlardan çıkartmayı, Osmanlı topraklarındaki Hristiyanların sahip oldukları hakları genişletmeyi, daha sonra ise Türkleri Anadolu'dan tamamen atmayı planlamışlardır. Şark meselesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarındaki uzantısının Ermeni

meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Haçlı zihniyeti, 19. yüzyılda Anadolu'ya Ermeni meselesi olarak yansımıştır (Kodaman, 1987, s. 106-107).

Şark meselesinin başlangıcı genel kanı itibariyle Türklerin Anadolu'ya girdiği dönem olarak kabul edilmesine karşın bazı araştırmacıların bu tarihi Türklerin İslam medeniyetine girmeleri ve daha sonra İslam'ın sancaktarlığını yapmaya başlamalarına kadar götürmektedirler. Semavi dinler için kutsal olan toprakların Türk-İslam medeniyeti tarafından kuşatılması, Türklerin medeniyet kurabilme potansiyelleri ve kıymetli ticaret yollarını ele geçirmeleri Avrupa Hristiyan toplumunu tek cephe haline getirmiş, böylelikle siyasi, dinî ve iktisadi nedenlerden dolayı Batılılar için Şark meselesi doğmuştur. Hristiyan Avrupa, Devlet-i Âli'nin çöküş döneminde Şark meselesinin dini boyutunu bir kenara bırakarak iktisadi yönünden ele almışlardır. Öyle ki Batılılar Osmanlı'nın topraklarındaki zenginlikten yararlanmayı hedeflemişlerdir. Bu duruma Batılıların teknik ilerlemesinin ihtiyaç duyduğu hammaddelerin Osmanlı topraklarında bulunması neden olmuş, böylelikle Osmanlı çöküş döneminde Şark meselesinin dini yönünden çok iktisadi yönü ön plana çıkmıştır (Karadağ, 2005, s. 22-23).

XVIII. Yüzyıldan itibaren Batılılar Türk tehlikesinin azaldığını fark etmiştir. Gücünü toparlayan ve sömürgeciliğe başlayarak gelişen Rusya, Avusturya, İngiltere ve Fransa gibi devletler Osmanlı'nın hâlâ sahip olduğu geniş topraklarını ele geçirmeyi amaçlamıştır. Bu devletler arasında paylaşım hasebiyle Şark meselesi Avrupa meselesi haline gelmiştir. İçerisinde Avrupa ile dindaş milyonlarca Hristiyan barındıran Osmanlı topraklarının tek büyük devletin eline geçmesi diğer devletler tarafından tepkiyle karşılanması sonucu büyük savaşların patlak vermesi tehlikesi nedeniyle Avrupalı devletler Osmanlı'nın ayakta kalmasını desteklemişlerdir. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu, Rus tehlikesine karşı XIX. yüzyıl ikinci yarısından itibaren İngiltere ve Avusturya tarafından desteklenmiştir. Osmanlı'nın Avrupa'da sahip olduğu toprakların parçalanması Romanya, Bulgaristan, Karadağ'ın bağımsızlığı, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a geçmesi, Kars Ardahan-Batum'un Rusya'ya geçmesi, Tunus'un Fransa'ya, Kıbrıs ve Mısır'ın İngiltere'ye irtihal etmesi bölgelerdeki huzursuzlukları bitirmemiş, yeni oluşan devletler kendilerini toprak anlaşmazlıkları içinde bulmuşlardır. Osmanlı'nın kademeli bir şekilde Avrupa ve Afrika'dan tasfiye edilmesi sürecinden sonra sıra Anadolu'ya geldiği anlaşılmaktadır (Beydilli, 2009).

1.Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı ve Avrupalı Devletlerin Faaliyetleri

Tarihler 1875'i gösterdiğinde Osmanlı'nın Balkanlardaki toprakları bunalım içine girmişti. Hersek'te baş gösteren isyan hareketleri hızla Balkan toplumları arasında yayılarak büyük bir mesele haline gelmiştir. Avrupa'da güç sahibi devletler, kendi çıkarları

doğrultusunda, dengeleri gözeterek soruna dahil olmak istemişlerdir. Dolayısıyla bu mesele uluslararası bir boyut kazanmış, Osmanlı-Rus Savaşı'nın da en önemli sebebi haline gelmiştir. Ulusçuluk hareketlerinin yayılmasının sonucu ortaya çıkan bir akım olan Panslavizm, Rusya dışındaki Slavların bağımsızlığını hedeflemekteydi. Rusya Avrupa'da Panslavizmi bir doktrin olarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktaydı. Bu politikayla Balkan Bunalımı'na dahil olan Rusya, Osmanlı'nın karşısında konumlanmıştır (Uçarol, 2012). Balkanlarda yayılan bu isyan hareketleri Balkan toplumlarına cesaret vermiş ve bağımsızlık mücadelesini başlatmışlardır. İsyen hareketlerine destek vermelerinin yanında Sırbistan ve Karadağ iş birliği yaparak bağlı buldukları Osmanlı Devleti'ne 1 Temmuz 1876'da savaş açmışlardır. Neticede savaş beklenmeyen şekilde Osmanlı'nın üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Bozguna uğrayan Karadağ ve Sırlar, Avrupalı devletlere başvurarak ateşkes istemişlerdir. Rusya duruma engel olmak için 31 Ekim 1876'da Osmanlı Devleti'ne Sırlar ve Karadağ ile mücadelesine son vermesine yönelik ultiमतom vermiştir. Osmanlı, destek bulamadığı için bu ultiमतomu kabul etmiştir. Ateşkes, Balkan Bunalımı'nı bitirmemiş bu sebeple İstanbul Konferansı toplanmıştır (Çiçek, 2006, s.15-17; Uçarol, 2012). Bu süreçte Balkan Bunalımı, uluslararası boyut kazanmış, Doğu sorunu haline gelmiştir. İstanbul Konferansı'nın düzenlenmesini Osmanlı, bağımsızlığı için tehlikeli görse de kabul etmek zorunda kalmıştır. 11-12 Aralık 1876'da Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya, Almanya ve İtalya temsilcileri İstanbul'da toplanmıştır. Konferans toplandığı sırada Osmanlı Devleti, mutlak monarşiden, meşruti monarşiye geçtiğini ilan etmiş, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Hristiyan tebaanın mecliste bulunan temsilcileriyle sorunlarına çözüm bulacağı belirtilerek bu konferansa gerek kalmadığı ima edilmiştir. İstanbul Konferansı'nda istenilen sonuçların alınamaması üzerine Rusya Balkanlarda Panslavist düşünceyle Hristiyanları Osmanlı aleyhine mücadeleye hazırlamaya devam etmiştir. Avusturya ile Balkanlarda toprak paylaşımı için anlaşma yapılmış, Almanya, İngiltere ve Fransa ile de uzlaşan Rusya, aralarında Osmanlı'ya karşı yürütülecek siyaset için 31 Mart 1877'de protokol imzalamışlardır. Buna göre Osmanlı Devleti'nde, Hristiyan toplumlar için istenilen ıslahatların gerçekleştirmesi için İstanbul'da büyük devletlerin elçileri görevlendirilecek ve Osmanlı silahlı kuvvetleri azaltılacaktı. Neticede Londra Protokolü ile Avrupalı devletler, Rusya'nın yanında Osmanlı'ya karşı birleşmişlerdir. Rusya'nın politikalarıyla yalnız kalan Osmanlı Devleti'nin, bu talepleri reddetmesinin ardından Rusya, Osmanlı Devleti'ne 24 Nisan 1877'de savaş açmıştır. Rusya savaşa neden olarak Osmanlı içindeki Hristiyan toplumların güvenliğini gösterse de asıl amacı Karadeniz hâkimiyeti ve güneye inmekti. Osmanlı ordusunun önemli başarılarına rağmen gerekli desteği bulamaması üzerine Ruslar batıda İstanbul'a kadar doğuda ise Erzurum'a kadar girmişlerdir. Neticede Edirne Mütarekesi'yle savaş sona ermiştir. İngiltere,

Rusların Boğazlara hâkim olmasından endişe duyarak İstanbul'a savaş filosu göndermiş, İngiltere'nin Rusya ile ilişkileri bozulmuştur. Bu ortamda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında barış görüşmeleri İstanbul Yeşilköy'de (Ayastefanos) yapılmıştır. Osmanlı hükümeti, içinde bulunduğu çaresiz durum nedeniyle Rusların sunduğu şartları kabul etmişlerdir. Bu anlaşmanın Avrupa güçler dengesini bozacağını düşünen Avrupalı büyük devletler tepki göstermişler, anlaşma maddelerinde düzeltmeler yapılması için Berlin Kongresi'ni planlamışlardır. Rusya, Avrupa'yı karşısına alamayacağı için toplantının yapılmasını kabul etmiştir. Berlin Kongresi'nde alınan kararlar neticesinde Osmanlı ile Rusya, 3 Mart 1878'de Berlin Antlaşması'nı imzalamışlardır (Şimşir, 2005, s.19-20; Armaoğlu, 1997; Uçarol, 2012).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar, Doğu Anadolu'yu işgal ettikleri sırada Ermeniler ile temas kurmuşlardır. Rus ordusu içerisinde de Ermeniler önemli yer tutmaktaydı. Doğu Anadolu topraklarını ele geçirme hedefi olan Ermenileri Ruslar kışkırtarak Türklere karşı kullanmıştır. Bu doğrultuda Rus ordusundaki Ermeniler ile Osmanlı Ermenileri birlikte hareket ederek Türklere karşı durmuşlardır. Savaş sonrasında da Rusya'nın yanında yer alan Ermeniler barış anlaşmasına Ermeniler için hüküm konulmasını istemişlerdir. İlk önce Ayastefanos sonra ise Berlin antlaşmalarına Ermeniler hakkında hüküm konulması Ermeni sorununu resmi olarak başlatmıştır. Ermenilerin Osmanlı'nın doğu topraklarına hâkim hale gelmesini Rusya'nın Osmanlı'yı etkisi altına alması olarak yorumlayan İngiltere duruma müdahil olarak Ermeni sorunu ile ilgilenmeye başlamıştır. Neticede 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinde Ermenilerin bulunduğu bölgelerde ıslahat yapılması hükmü konulmuş ve büyük devletlerin konunun takipçisi olacağı bildirilmiştir. Böylelikle Ermeni Sorunu devletlerarası bir mesele haline gelmiştir (Koçaş, 1970, s.75-78; Armaoğlu, 1997, s. 567).

2.Maraş ve Çevresine İlk Ermeni Yerleşmeleri ve Ermeni Nüfusu

Ermeni milleti Anadolu'da Selçuklulardan önceki dönemlerden itibaren bulunmaktaydılar. Bu eski dönemlerde bölgenin hakimiyetine sahip Bizans'ın baskısına maruz kalan Ermeniler, Arapların hâkimiyetindeki Toroslar ve Kuzey Suriye'ye itilmişlerdir. Bu yerleşkelerden birisi de Zeytun ve çevresidir. Doğu Anadolu'ya ve Suriye'ye geçiş bölgesi olan dolayısıyla stratejik bir konumu olan Maraş ve çevresinde Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü uzun dönemler boyunca da varlıklarını sürdüren Ermeniler, XIX. yy.'da Batılı devletlerin başlattığı misyonerlik hareketlerinden etkilenmişlerdir. Batılılar kendi etkileri altına almayı planladıkları Ermeniler vasıtasıyla bölgede yayılmaya çalışmışlardır. Hristiyan olan Ermeni milleti arasında mezhep birliğinin olmaması Avrupalı devletlerin onları Katolik ve Protestan mezheplerine dahil etmek için çalışmasına sebep olmuştur. Diğer yandan bölgede açılan misyoner okullarıyla ve sağlanan ekonomik destekle bağımsızlık bilincini aşlamaya

çalışmışlardır. Ermeni meselesinin gündeme girdiği dönemde Ermeniler, Islahat Fermanı'nın gayrimüslimlere verdiği hakları kullanarak çeşitli cemiyetler kurmuşlardır. Bu faaliyetlerin merkezi olarak sarp ve kayalık bir coğrafya olan Zeytun (Süleymanlı) bölgesi seçilmiştir (Akbiyık, 2015). XIX. yüzyılda Ermeni nüfusu Dünya genelinde 3 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bunlar arasında Osmanlı Devleti içerisinde yaşayanlar bu nüfusun az bir kısmını oluşturmaktaydı. 1829 Edirne Mütarekesi sonrasında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya yüzbinlerce Ermeni'nin göç ettiği Ermeni kaynaklarında da geçmektedir. Ancak Ermeniler, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmaya dayanak oluşturmak için bölgede Ermeni nüfusunu Müslümanlardan fazla göstermek istemişlerdir. Ermenilerin büyük devletlere aktardığı abartılmış rakamlar yapılan araştırmalar neticesinde kabul görmemiştir (Öke, 1991). Ermeni Patrikhanesi, Berlin Kongresi'ne Osmanlı ülkesindeki Ermeni nüfusunu 3 milyon olarak iletmiştir. Daha sonra Ermeniler, bağımsızlıklarının kabul edileceğini düşündüğü için vergi meselesi nedeniyle bu rakamı 1.7 milyona indirmişlerdir. Özellikle doğudaki altı vilayette fazla rakamların verildiği görülmüş, bu rakamların patrikhane kayıtlarına dayandığı ifade edilirken bu kayıtlar açıklanmamıştır. Batı kaynakları Osmanlı'daki Ermeni nüfusunu 1.3-1.5 milyon arasında göstermektedirler. 1896'da Osmanlı kaynakları ise 1.1 milyon sayısını vermektedir. Bazı bölgelerde vergi yükünü azaltmak için doğru sayının verilmediği düşünülürse incelemelerde Ermeni nüfusunu 1.3 milyon olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu sayı bütün ülkeyi kapsadığı için Ermeni sorunu açısından daha önemli olan doğu vilayetlerdeki Ermeni nüfusedir (Gürün, 1985, s. 95). Maraş sancağı Halep vilayetine bağlı bir yerleşimdi ve önemli sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Bizans, Moğol, Memluk ve Türklerin Anadolu'ya hâkim olma mücadelesi içinde kendilerini korumak isteyen Ermeniler doğal savunma setleri oluşturan Toros Dağları'nı seçmişlerdir. Maraş'ın verimli arazi ve canlı ticaret noktası olması Ermenilerin yerleşke olarak tercih etmelerinin başka sebebidir. Osmanlı'nın son döneminde ise Ermeniler bu doğal savunma alanlarını devlete başkaldırı için kullanmışlardır. Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu bölgelerden biri Maraş olsa da toplam nüfus içinde Ermeniler azınlık olarak kalmaktaydı. Halep vilayeti salnameleri bölgenin nüfusu hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir (Halep Vilayeti Salnamesi Hicri 1313 (Miladi 1896) s.256; Halep Vilayeti Salnamesi Hicri 1312 (Miladi 1894). Bu verilere göre Maraş'ta Ermenilerin merkez ve Zeytun bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. 1895-1902 yılları arasında yapılan tetkiklerde Maraş merkezin 54.000 ile 60.000 arasında nüfusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüfusun 37.000 ya da 44.000'ini Müslümanlar, kalanını azınlıklar oluşturmaktaydı. Ayrıca Halep vilayeti yoğun göçebe nüfusun yaşadığı bir yerleşimdir. Kırsal alanda yaşayan göçebeler verilen sayılara dâhil edilmemişlerdir. Göçebelerin nüfusa dâhil edilmesiyle Müslüman nüfusun toplam nüfus oranında daha yüksek

çıkması muhtemeldir. Vilayet Salnamesine göre Zeytun kazasının 1900 tarihli istatistiğe göre gayrimüslimler 9.352 kişiden oluşurken Müslümanlar 8.356 kişiden meydana gelmekteydi. Ancak Zeytun'un çevre köylerindeki nüfusa bakılacak olursa Müslüman ve Ermeni nüfusunun dengelendiği görülecektir. Kaynaklara göre bu dönemde Maraş'a bağlı merkez, Zeytun, Elbistan, Andırın ve Pazarcık olmak üzere beş kaza bulunmaktaydı. Merkeze bağlı 220 köy bulunurken civarda 28 veya 22 köy olduğu belirtilmektedir. Köylerin tamamına bakılırsa Ermeni köylerinin küçük bir kısmı oluşturduğu anlaşılmaktadır (Yetişgin, 2005, s. 6-7). Zeytun ve çevresindeki Ermenilerin, günümüzde Kars ilinde bulunan Ani'nin Bizanslılar tarafından ele geçirildiği XI. yy. başlarından itibaren İç Anadolu'ya sürülen ve aynı bölgeye yapılan Türk akınlarından dolayı da Kilikya ve çevresine yönelen Ermenilerden olduğu anlaşılmaktadır. Torosların, Haçın, Zeytun gibi doğal savunma setlerine sahip bölgelerine sığınan Ermeniler, Bizans tarafından buradaki şehir ve kalelere yönetici olarak görevlendirilmişlerdir. Türklerin Malazgirt zaferinden sonra bölgede Bizans hâkimiyetinin kaybolması ile Ermenilerin Kilikya, Maraş, Malatya gibi bölgelerde nüfusları çoğalmıştır. Bazı Ermeniler uzun süredir baskılarına maruz kaldıkları Bizans'a karşı bölgede Türkleri desteklemişlerdir. Ancak bazı Ermeni topluluklar ise bölgeye yapılan Türk iskânından rahatsız olmuş, bu dönem bölgeye gelen Haçlılar ile iş birliğine giderek Türkleri bölgeden çıkarma faaliyetlerine de girişmişlerdir. 11. yüzyıldan sonra Türk sülalelerinin kurduğu Selçuklular, İlhanlılar ve çeşitli milletlerin kurduğu devletlere bağlı olarak yaşam süren Ermeniler bölgenin zengin ticaret imkânlarını da kullanmışlardır. Anadolu'nun güneyinin bu dönemlerde hayvancılık ve madencilikte gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. XIII. yy.'da Moğolların Anadolu'yu işgal ettikleri sırada Kilikya Ermenileri Moğollar ile ittifak kurmuşlardır. Selçuklu Türklerinin güçlerini kaybettiği bu dönemde Mısır Memluklarının güçlendiği anlaşılmaktadır. Memluklar Maraş civarına kadar gelerek Moğolları yenilgiye uğratsalar da bölgede kalıcı olamamışlardır. XIV. yy. başında Moğolların da güç kaybetmesi ile beraber Ramazanlı ve Dulkadirli Türkleri Antakya'dan Maraş'a kadar olan bölgeleri fethetmişlerdir. Memlukların da destekleri ile Dulkadirli ve Ramazanlı beylikleri Ermeni prensliklerini baskı altına almışlardır. 1374'de Memluklar, Kilikya Ermeni Prensligi'ni ortadan kaldırıncaya Zeytun Ermenileri Dulkadirli tabiiyeti altına girmişlerdir (İlter, 1988, s. 68-70; Dinçaslan, 2008, s. 25-30). Osmanlılar, Kilikya bölgesi ve Dulkadirli tabiiyetli bölgelerde Memlukları mağlup etmiş, neticede XVI. yy.'da bütün Anadolu, Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Anadolu'da yaşayan Ermeniler de Osmanlı tebaası olmuşlardır. Osmanlı'nın hoşgörülü politikaları nedeniyle Ermeniler ile ilgili büyük sorunlar yaşanmamıştır. Osmanlı döneminde Ermeniler toplumsal hayat içerisinde saygın bir yaşam sürmüşlerdir. İzmir ve İstanbul gibi şehirlerde yaşayan asil sınıf Ermeni kültürünü

yaşatırken tüccar ve zanaatkârlardan oluşan Anadolu Ermenileri, ülke ekonomisinde söz sahibiydiler. Köylerde yaşayan Ermeniler Müslüman Türklerle beraber tarımla uğraşıyorlardı. Diğer bir grup Ermeni dağlarda devlet tabiiyetinden uzak olmayı tercih ederek yaşamaktaydılar (Babacan, 2016, s. 5; Koçaş, 1970).

3.Ermenilerin Dini İnanışları

Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmeleri 301 yıllarına denk gelmektedir. Bu sırada Ermenilerin Sasanilere ait vilayette toplu olarak yaşadıkları, batılarında ise Roma İmparatorluğu bulunduğu anlaşılmaktadır. Dağınık derebeylikler halinde çeşitli devletlerin hâkimiyetinde yaşayan Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin büyük devletlerin mücadele alanı olduğu görülmektedir. Ermeniler siyasi sebeplerle sıklıkla taraf değiştirdiği ve sonraki yıllarda Pers hâkimiyetinden batıya İç Anadolu'ya Kayseri'ye geldikleri bilinmektedir. Anadolu'ya geldikleri dönemden bir süre sonra 451 yılında Ermeniler hem Bizans hem de Roma kiliselerine bağlantılarını koparmışlardır. Bu durum Bizans'ın Ermenileri baskı altına almalarına, asimilasyona maruz kalmalarına, çeşitli yerlere sürülmelerine sebep olmuştur. Ermenilerin bu sorunları Türkler Anadolu'ya hâkim olana kadar devam etmiştir. Bizans'ın Ermenileri kendi kiliselerine bağlamaya çalışmaları ve bu doğrultuda Doğu Anadolu'da uyguladığı zorunlu göç Ermenilerin yine farklı yerlere sürüklenmelerine sebep olmuş, Doğu Anadolu'da son Ermeni prensliği de yok edilince Ermeniler Kilikya'ya göç etmişlerdir. 1080'de Kilikya Ermeni Prensligi kurulmuştur. Bu dönemde de Roma Kilisesi, Ermenileri kendi kilisesine dâhil etmeye çalışmıştır. Ermeniler uzun dönemler başka kiliselerin etkisi altına girmeye sıcak bakmamışlardır. Bu sebeple diğer kiliseler, Ermenileri kendilerine çekmek için Ermenilerin tamamına değil, küçük topluluklarına yönelik çalışmalar yürütmüştür. Neticede Grek Kilisesine katılan Ermeniler Bizans içinde yaşadıkları için asimile olurken, Katolik ve Protestan kilisesine katılanlar ayrı topluluklar haline gelmiş, bu durum Ermeniler arasında anlaşmazlıklara sebep olmuştur (Eyicil, 2005, s. 287-289; Koçaş, 1970 s. 54; Gürün, 1985). Hristiyanlıktan önce Zerdüşt dinine inanan Ermeniler, yaşadıkları coğrafyanın çarpışma sahası olması nedeniyle din konusunda baskılara maruz kalmışlardır. Hristiyanlığı kabul ettikten sonra da olumsuzluklar içinde kurulan Gregoryen Ermeni Kilisesi, başlangıçta konsillerde alınan kararlara uymuşlardır. 451'de Bizans İmparatorluğu tarafından toplanan İstanbul-Kadıköy Konsili'nde İsa'nın iki tabiatlı olduğu inancının kabul edilmesini Gregoryen Ermeni Kilisesi kabul etmemiştir. Bu gibi nedenlerle Hristiyan âlemi ile ayrışan Ermeniler, ruhani liderleri olan Eçmiyazın Katogikos'u Gregoire'ye tabi olmuşlardır. Neticede Ermeni Kilisesi bu süreçte Hristiyan âleminden ayrıldığı için Gregoryen Ermeni Kilisesi olarak isimlendirilmeye başlanmıştır (Kılıç, 2000).

4.Türk- Ermeni İlişkileri

Anadolu'da Ermeniler Bizans baskısı altında yaşarken XI. yy.'da Türkler Anadolu'ya doğru kitleler halinde gelmeye başlamışlardır. Bu dönemde Selçuklu Türkleri bu bölgelere gelerek hâkimiyeti elde etmeye başlamıştır. Ermeni Tarihçi Asoghik'in ifadelerine göre Ermeniler, Bizans'a karşı Anadolu'da Türkleri desteklemiştir. Urfalı Mateos da bu konuda benzer ifadeler kullanmıştır. Selçuklular Bizans'ın baskı altına aldığı Ermeni kilisesine sahip çıkmışlar, bölgede hâkimiyet sağlanınca ağır vergileri kaldırmışlardır. Ermeni toplumu iç işlerinde serbest bırakılmış, Müslüman olmaları için baskı uygulanmamıştır. Osmanlı döneminde de Türklerin bu politikası devam etmiş, bu süreçte Ermeni dini örgütlenmesinin kurulmasını desteklemişler ve II. Mehmet saltanatında 1461'de İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur. Osmanlıların çok uluslu yapı içerisinde halklara hoşgörülü yaklaşımından dolayı bütün milletlerin olduğu gibi Ermeniler de memnun olmuşlardır. Müslüman ve gayrimüslim olarak ayrılan Osmanlı millet sisteminde gayrimüslimlere verilen haklardan yararlanan Ermeniler ticaret ve meslek sahibi olarak ekonomik yönden zenginleşmişlerdir. Üstün itibar kazanan Ermeni milletini, Osmanlılar yüksek devlet görevlerine de getirilmişlerdir (Saray, 2003). Ermenilerin kendi aralarında mezhep birliğinin olmaması nedeniyle patrik seçimi uzun dönemlerden itibaren sorun teşkil etmekteydi. Ermeniler bu sebeple zaman zaman Osmanlı'ya duruma müdahale etmesi için başvuruda bulunmuşlar ancak Osmanlı, Ermenilerin iç işlerine karışmak istememişse de çatışmaların önlenmesi için tarafları uzlaştırmıştır. XIX. yy.'da güçlenen Rusya, batı ve güneye genişlemek istemiş ve Ermenileri bu doğrultuda kullanmıştır. Ermeni kiliselerinde Rus etkisi bu dönemde artmış, öyle ki Kafkasya'da bulunan Eçmiyazin Ermeni Kilisesi, Rus-İran savaşına 60 bin kişilik ordu ile Rusların safında katılmışlardır. Bu dönemde Rusya'nın İran ve Osmanlı ile yaptığı anlaşmalara Ermenilerin Rus topraklarına gelebilmelerini sağlayan maddeler eklenmiştir. Böylelikle Ruslar, İran ve Osmanlı'dan gelen Ermenileri Revan ve Nahçıvan'da toplayıp bölgede Ermenistan devleti kurulmasını amaçlıyorlardı. Bu amaçla bölgeye önemli sayıda Ermeni göçü olmuş ve Rusya bölgeyi 1828'de Ermenilere bırakmıştır. Eçmiyazin Kilisesinin faaliyetleri İstanbul Ermeni Patrikhanesine kadar yayılmış, Ruslar Osmanlı Ermenilerini etkilemeyi başarmıştır. Sonraki süreçte Avrupa'nın Osmanlı'ya dayattığı Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlere verilen haklar neticesinde Ermeni Patrikliği, Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni hazırlamış ve Osmanlı Devleti'ne sunulmuştur. 1862'de kabul edilen Nizamnameye göre Ermeni toplumunu temsil eden 140 üyeden oluşan bir meclis kurulmuştur. Osmanlı azınlıklarına verilen bu haklar, onların Avrupalı devletlerin emperyalist çıkarları için kullanılmasını kolaylaştırmıştır. Daha önceleri büyük sorunlar yaşamayan Ermeniler ve Osmanlı'nın XIX. yy.'dan itibaren ilişkilerin bozulduğu anlaşılmaktadır (Süslü, 1995, s.103-

104; Hocaoğlu, 1976, s. 22-25. Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermenilerin devletle olan ilişkilerinin bozulması Devlet-i Ali'nin olduğu gibi Ermeni toplumunun da batılılaşma dönemine denk gelmektedir. Öyle ki Batılılar, Katolik ve Protestan misyonerlerin çalışmaları vasıtasıyla Osmanlı Ermenilerini etki altına almaya çalışmışlar ve neticede XIX. yy.'da Katolikliğe ve Protestanlığa geçen önemli sayıda Osmanlı Ermenisi olduğu görülmüştür. Batılı devletler bu durumu destekleyerek Osmanlı'ya karşı bir koz elde ederlerken Batı'da eğitim alıp dönen Ermeni gençler batılılaşma konusunda İmparatorluktaki diğer toplumlara da etkilemişlerdir (Bozkuş, 2020-a, s.104-105). Tanzimat döneminde Avrupa'daki siyasi, bilimsel ve toplumsal ilerlemenin takip edilerek Osmanlı'ya getirilmesi amacıyla Osmanlıların Avrupa'ya gönderilecek vatandaşları arasında Ermeniler önemli bir yer kaplamaktaydı. Avrupa'da eğitim alan özellikle genç Ermeniler insan hakları, demokrasi ve milliyetçilik gibi kavramlardan etkilenmişler ve Ermeni toplumu arasında yeni bir aydın kesim meydana getirmişlerdir. Osmanlı'nın ilan ettiği Islahat Fermanıyla bu Genç Ermeni topluluğu fikirlerini yaymakta daha uygun bir ortam bulmuşlardır. Genç Ermeniler bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek devlet görevlerinde bulunan muhafazakâr Gregoryen Ermenilere karşı fikrî bir mücadele başlatmışlardır. Genç Ermenilerin bu faaliyetlerinin bir sonucu olarak 1863'te ilan edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi gösterilebilir. Ermenilerin devletten kopmasını önleyeceği düşüncesiyle bu nizamnameyi kabul eden Osmanlı Devleti kendini hiç istemediği bir noktada bulmuştur. Nizamname misyonerlerin de etkisiyle Ermenilerin milliyetçilik duygularını kabartmış, daha önceden başlamış olan Ermeni toplumunun modernleşme sürecinde yeni bir safha başlatmıştır (Bozkuş, 2020-a; Bozkuş, 2022, s. 4).

Osmanlı İmparatorluğu Batıya gönderilecek öğrencileri seçerken sadece modernleşme amacı gözettiği için bu öğrenciler arasında din, dil ve ırk ayrımı yapmamış, Ermeniler de bundan yararlanmışlardır. Batıda eğitim alıp yurda dönen öğrencilerden bazıları devletin istemediği olaylara karşın da bazıları ise kamu kurumlarında görev alarak bu kurumların modernleştirilmesinde Türklerle iş birliği yapmışlar hatta Osmanlı Türkçesiyle eserler yazmışlardır (Bozkuş, 2020-b, s. 414; Bozkuş, 2021, s. 15). Bu Ermeni aydınları Batı medeniyetinden aldıkları ilhamla kendi dinlerini sorgulamaya başlamışlar, kendi dünyalarında aydınlanma çağına adım atmışlar, entelektüel Ermeni topluluğunu inşa etmeye girişmişlerdir. Bu dönemde tıpkı Osmanlı devlet adamları gibi Ermeni toplumunun da gelenekçi ve reformist olarak iki kesime ayrıldıkları anlaşılmaktadır. XIX. yy.'ın ortasından itibaren İmparatorlukta görevli gelenekçi Ermenilerin yerine Avrupa'da eğitim almış Genç Ermenilerin Sadrazam danışmanlığına kadar yüksek kademelerde görev almaya başlamaları başarılarını gözler önüne sermektedir (Bozkuş, 2020-a, s.108-109). Batı'daki modernleşme hareketlerinin yanında

özellikle Rusya'daki gelişmeleri de takip eden Ermeni aydınları fikri çalışmaları sonucunda Ermeni toplumunun kurtuluşu için iki görüşe ayrılmışlar, kimileri modernleşme çalışmalarını bir çözüm olarak görürken tek kurtuluş yolunun Rusya ile iş birliği yapmak olduğunu düşünenlerin de olduğu anlaşılmaktadır (Bozkuş, 2020-a, s.108-109).

5.Zeytun Ermenilerinin İsyan Hareketleri

Şark meselesinin Balkanlar sürecinde, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan gibi toplumların bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra büyük devletler Şark meselesinin bir sonraki süreci olan Anadolu safhasına geçmeyi amaçlamışlardır. Anadolu'daki Hristiyan unsurları Türk etkisinden kurtararak bağımsızlıklarını kazandırma hedefiyle harekete geçilmiş, buna Anadolu'dan destek vermeleri için Hristiyan Ermeniler seçilmiştir. Rusya ve İngiltere, Ermeniler ile ilgilenmeye başlamış, Ermenileri kurtarmak hedefiyle hareket ettikleri görüntüsü verseler de aslında bu ilginin altında iki büyük devletin siyasi ve ekonomik çıkarları mevcuttu. Bu doğrultuda Ermeniler bölgede kendilerine ait bir devlet kurmaları hayaliyle büyük devletlerle hareket etmişlerdir (Öke, 1991).

Ermenilerin, Osmanlı Devleti'ne sorun teşkil etmesine sebep olan gelişmelerden yabancı devletlerin müdahalelerinin yanında başka sebepler de mevcuttur. XIX. yy.'da Osmanlı'ya dayatılan veya devletin kendi inisiyatifi ile aldığı kararlar doğrultusunda yapılan reformlar Ermeni sorununa zemin hazırlamıştır. Reformların amacı devleti modernleştirmek, kuvvetlendirmek olsa da başarıya ulaşamamış, ayrıcalıklar kazanan azınlık gruplar bunları bağımsızlık amacıyla kullanmışlardır. Reformlarda verilen haklar doğrultusunda millet olarak tanınan Ermeniler arasında milliyetçilik yayılmıştır. Ermeni meclisinin kurulması fikrini Osmanlı'ya kabul ettiren Ermeniler, kurdukları okullarda verilen eğitimlerle milli kültür, bağımsızlık kavramlarını empoze etmişler, milli devlet kurma faaliyetlerini gizliden yürütmüşlerdir. Diğer yandan 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Osmanlı'nın kaybetmesinin ardından Rusya'nın, Osmanlı'dan Ermeniler lehine reform istemesi, İngiltere'nin duruma müdahil olması, yabancı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmasına ve Ermeni meselesinin uluslararası boyut kazanmasına sebep olmuş neticede Osmanlı zor durumda kalmıştır. Bu süreçte büyük devletlerin desteğini alan Ermeniler, onları harekete geçirerek Osmanlı'ya müdahalelerini sağlamak amacıyla isyan, gösteri, baskın, suikast ve katliam eylemleri planlamışlardır. Bu isyan hareketinin teşkilatlanma, silahlanma ve propaganda faaliyetleri için hazırlıklar 1878'den itibaren başlamıştır. Van'da 1878'de Kara Haç Cemiyeti, 1881'de Erzurum'da Anavatan Müdafileri, 1885'te İhtilalci Ermenakan Partisi, 1886'da Hınçak Cemiyeti, 1890'da Taşnak Cemiyeti gibi ihtilalci terör cemiyetleri kurulmuştur. Neticede Ermeni örgütlenmeleri 1890'da ıslahatların yapılmamasını öne sürerek ülke genelinde isyan

hareketlerine başlamışlardır (DAGM, Ermeni Komiteleri (1891-1895), Yayın Nu: 48, Ankara, 2000; Süslü, 1995; Babacan, 2016).

6.1895 Zeytun İsyanı

Zeytun, Osmanlı Devleti içerisinde isyan hareketleri ile tanınmış bir bölge olmuştur. Bu isyan hareketlerinin temelinde genelde Zeytun Ermenilerinin vergi vermek istememesi yatmaktaydı. Bu taleplerine dayanak oluşturması için Ermeniler, Zeytun bölgesinin yeterli gelir kaynağı olmadığını ileri sürerek kendilerinin vergilerden muaf tutulduklarına dair bir padişah fermanı bulunduğunu iddia etmişlerdir. Osmanlı Sultanı IV. Murat tarafından yazıldığını ileri sürdükleri ferman, Ermenilerin Zeytun isyanlarına dayanak olmuş, bu fermanla bağımsızlıklarını iddia etmişlerdir. Zeytun bölgesindeki Ermeni isyanları XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren hız kazanmaya başlamıştır. 1780’de Maraş Valisi Ömer Paşa’nın Zeytun isyanı sırasında öldürülmesi gibi olayların yaşanması uzun dönem boyunca Osmanlı hükümetinin bölgeye birçok kez harekât düzenlemesine neden olduysa da istenilen netice alınamamıştır (Uras, 1987, s. 491). 1895 Nisan’ında İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçileri, Berlin Anlaşması’nın 61. maddesini yerine getirmek için Anadolu’daki vilayetlerde yapılacak ıslahatları tespit çalışması yapmışlardır. Hazırlanan rapor bu dönemde Osmanlı Devleti’ne sunulmuş, Osmanlı istekleri reddetmiştir. Ermeniler de yabancı devletlerden aldıkları destekle bozgunluklar çıkarmışlardır (Halaçoğlu, 2007, s. 39; Dinçaslan, 2008, s. 95). Zeytun’da yaşanan en dikkat çekici isyan 1895’te başlayan Hınçak Cemiyeti tarafından yapılan isyandır. Merkezi Londra’da olan Hınçak Cemiyeti’nin lideri Nazarbeg’in Zeytun bölgesine, Agasi, Hıraçyan, Abah, Nışan, Melek, Garabet isimlerinde Hınçak propagandacılarını gönderdiği hükümet tarafından anlaşılmış ve bölgede takibat başlatılmıştır. Hınçak propagandacılarının, Zeytun Ermenilerine Türklere karşı silahlanmalarını, bölgedeki güvenlik güçlerine ve yerleşim yerlerine saldırımları gerektiğini söyleyerek isyan hazırladıkları anlaşılmıştır. İsyân için gerekli mali ve lojistik desteğin komite tarafından sağlanacağını bildirerek, harekât başlayınca İngiliz filosunun Mersin ve İskenderun limanlarına geleceğini söylemişlerdir (Uras, 1987). İsyanı hazırlayanlar Zeytun’un çevresindeki Ermeni yerleşimlerinde ihtilal bildirileri dağıtmışlardır. Kilikya, Maraş ve bölgedeki Ermenilere hitaben yazılan bildirilerde ellerinde önemli bir fırsat olduğunu topyekûn hareket edildiğinde başarıya ulaşacaklarını belirterek, terör faaliyetleri planlanmıştır. 16 Eylül 1895’te yaklaşık 100 kişilik Ermeni grubun oluşturduğu Karanlıkdere bölgesinde yapılan toplantıda ayaklanmanın planı oluşturulmuştur. Plana göre isyan başlayınca telgraf telleri kesilecek, 6000 Ermeni’nin Zeytun’a taarruz etmesi, kaymakam ve devlet memurlarının esir edilmesi, Zeytun’da bulunan kışlanın işgal edilmesi kararlaştırılmıştır. Maraş Polis Komiserliği’nin Aralık 1895 tarihli belgesinde (Mar’aş Polis Komiserliği’nden alınan 11

Kânûn-ı Sâni sene 1311 tarihli tahrîrât; Hüseyin Nâzım Paşa, 1998, s.146-148). Zeytun ve çevresinde Baron Agasi'nin liderlik ettiği isyana Fırnız, Keban, Sis, Landok, Karamanlı, Döngöle ve Sivilli köylerinin de katıldığı rapor edilmiştir. Daha sonra ise Antep, Halep, İskenderun, Adana, Haçın, Kayseri, Gürün, Sivas, Elazığ, Diyarbakır, Van, Bitlis yerleşimlerinde yaşayan Ermenilerin de isyana katıldığı belirtilmiştir. 15 Ekim 1895'te Ermeniler Zeytun'da bulunan askeri kışlaya saldırmışlar ve askerleri esir etmişlerdir. Burada 600'den fazla Türk askerini öldüren Ermeniler işkenceler de yapmışlardır. Hükümet Konağı da Ermenilerce işgal edilmiştir. Osmanlı hükümeti durumu öğrenince Mustafa Remzi Paşa Maraş bölgesi komutanlığına tayin olmuş ve bölgeye gelmiştir. Bu sırada kayda geçirilen bilgilere göre Maraş Tabur Ağası Mehmet Efendi şehit edilmiş, Kürtül, Çukurhisar, Nedirli, Keban, Beşen köyleri yakılmış ve yüzlerce köylü vahşice katledilmiştir. 13 Kasım'da 2500 kişiyle Göksun'a saldırı gerçekleştiren Ermeniler bölge askerleri tarafından püskürtülmüştür. Göksun'un civar köylerinde çatışmalar yaşanmıştır. Neticede Zeytun ve civarında 10 binden fazla Ermeni isyancı, Müslümanlara saldırarak mallarını yağmalamışlardır (Dinçaslan, 2008, s. 111).

Bu sırada Maraş'ın merkezinde de Ermenilerin terör faaliyetleri devam ediyordu. 23 Ekim'de Ermeniler ile Müslümanların kavgasında bir Müslüman öldürülmüştür. Çeşitli mahallelerde karışıklıklar baş göstermiştir. Maraş Ermenileri isyanı Maraş'a da yaymak için evlerini cephanelik haline getirmişlerdir. Mustafa Remzi Paşa'nın çalışmalarıyla Maraş İdare Meclisi üyesi olan Çobanyan Agop ve kardeşi Karabet'in evlerinde yapılan aramada Zeytun Komitecileri ve diğer komiteciler ile yapılan mektuplaşmalar ele geçirilmiştir. Maraş'ın Karamanlı, Akdere Kilisesi, Kümbet, Şekerdere, Kayabaşı gibi bölgelerinde Ermeniler ile Müslümanlar arasında yaşanan olaylarda onlarca ölüm ve yaralanma gerçekleşmiştir (Eyicil, 2000).

Osmanlı Hükümeti yaşanan olayları bastırmak için bölgeye önemli sayıda asker göndermiştir. Fırnız, Alabaş ve Zeytun'un diğer çevre yerleşimlerine yapılan saldırılardan sonra Ermeniler Zeytun'a çekilmişlerdir. Mustafa Remzi Paşa, Ermenilerin vahşi katliamlarına karşı Zeytun'a yönelik askerî harekât kararı aldığı sırada Avrupalı devletler harekete geçmiştir. Bu sırada Fransa İstanbul elçisi M. Cambon'un Fransa hükümetine yazdığı mektup kayıtlara geçmiştir. Elçi, Zeytun bölgesindeki Ermenilerin zor durumda olduğunu belirtmiş, bölgeye müdahale edilmesini istemiştir. Zeytun Ermenileri de dayanma güçlerinin kalmadığını belirterek Halep'te bulunan İngiliz Konsolosluğuna müracaat etmişlerdir. Neticede müzakere edilmesi için Rus, İtalyan, Fransız ve İngiliz konsolosları aracı olmak için 11 Ocak 1896'da Zeytun'a gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'ni hiçe sayan konsoloslar 5000 kadar Ermeni'nin

bölgeden kaçmasını sağlamıştır. Bu sırada Mustafa Remzi Paşa yerine Halep Nizamiye Fırkası Kumandanı Ethem Paşa görevlendirilmiştir. Neticede 11 Şubat 1896'da barış anlaşması imzalanmıştır (Karacakaya, 2004, s. 205-208; Dinçaslan, 2008, s.116-118; Eyicil, 2000, s. 206). Daha önce Zeytun isyanı nedeniyle suçlulara yönelik alınan kararlar Osmanlı hükümeti tarafından Ermenilere ve aracılara bildirilmiştir. Aracı Komisyon üyeleri, Zeytun halkının bölgenin yönetimini ele almasına taraftardı. Görüşmelerde Zeytunlular, suça karışmış kişilerin teslim edileceğine dair belge vermiştir. Konsolosların, Zeytunlu Ermeniler lehine çalışmasıyla son halini alan bölgede yapılan anlaşmayı Komutan Ethem Paşa hükümete bildirmiştir. Bu anlaşmaya göre, Hınçak liderleri teslim edilmeyecek, bunlar ve Zeytun halkı konsolosların korumasına alınacak ve Avrupa'ya gitmeleri sağlanacak, bölgede genel af ilan edilecek, bölgeye atanacak memurlar Zeytunlulardan olacak, Zeytunluların vergi borçları affedilecek, tahrip edilen kışla hükümet tarafından onarılacak, bölge halkına ait silahlar teslim edilmeyecek, Zeytun çevresindeki köyler silahsızlandırılacak gibi maddeler yer almıştır. Bu ağır şartlara karşılık Osmanlı Hükümeti, İngiliz elçilere kabul ettiği şartları bildirmişlerdir. Osmanlı hükümeti, Zeytunlu Ermenilerin ve bölgedeki Türklerin savaş silahlarının teslim alınacağını, bölge için genel af ilan edileceğini, Hınçak Komitesinin suçsuz yabancı uyruklularının serbest bırakılacağını, vergi borçlarının silineceği, bölge kaymakamlığında Hristiyanların görevlendirmesinin düzenleneceğini bildirmiş, bölgeden askerlerin çıkarılma talebi ise reddedilmiştir. Diğer yandan hükümet, suçlu Hınçak Komite üyelerinin teslim edilmesinde ısrarcı olmuştur (Eyicil, 2000, s. 209-210). Dört ay süren isyanın neticesinde Hınçak komite üyesi ve isyanın elebaşı Baron Agasi ile birlikte yanındaki altı kişi İngiliz subayların korumasında 13 Şubat 1896'da Zeytun'dan çıkmışlardır. Komite üyeleri Mersin limanından Marsilya'ya hareket etmişlerdir. Ardından İsyancılar teslim olmuş, bölgedeki silahlar teslim alınmış ve bölgede kontrol sağlanmıştır (DAGM, 2002, s. 62, BOA. HR. SYS. 2749/12; Dinçaslan, 2008, s.119).

7. 1905-1914 Yılları Arası Ermeni Olayları

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı'nın Ruslara mağlup olması, Ermenilerin Ruslar ile yakın ilişki kurmasını sağlamıştır. Doğu Anadolu'da kendileri için toprak isteyen Ermenileri Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmışlardır. Bu amaçla Ermeniler Dünya'nın dikkatini bu yana çekmek istemişler, Anadolu'da isyan çıkarmaya devam etmişler, Galata'da Osmanlı Bankasını tahrip etmişler, Osmanlı Sultanı Abdülhamit'e suikast girişiminde bulunmuşlardır (Gürün, 1985). II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi sonrasında ortaya çıkan sakin siyasi ortamda Ermeni meselesinde de bir duraklama yaşandığı görülmüştür. Ancak Ermeni Komitaları bu süreçte teşkilat merkezlerini güçlendirmiş, mühimmat temini gerçekleştirmişler,

silah depoları kurmuşlar, Ermeni halkının silahlanmalarını sağlamışlardır. 1909 Adana İsyanı ortaya çıktığı dönemde İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali sonrasında Balkan savaşları meydana gelmiş, bu gelişmelerin devlete ağır sonuçlar çıkarması üzerine Ermeniler, Osmanlı'nın bu durumundan yararlanmak istemişlerdir. Umutlarını tamamen Ruslara bağlayan Ermeniler, Rusların kontrolü altında bağımsızlık talep etmişlerdir. Ruslar, Osmanlı'nın Doğu Anadolu bölgesinde ıslahat yapması yönünde diğer devletlerin de desteğini sağlayarak baskı yapmaya başlamışlardır. Osmanlı hükümeti Avrupalı devletlerden önce davranarak iç işlerine müdahaleyi önlemek için bölgede ıslahat yapılmasına karar vermiştir. 26 Mart 1913'te Osmanlı hükümeti, il meclislerinin karar alma yetkilerini genişleten, özel bütçeler oluşturan ve memurların görev ve yetkilerini tespit eden kanunu hazırlamıştır. Ayrıca bölge mahkemeleri kurularak, hâkimlerinin yetkileri ve mahkeme usulleri tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin desteğini almak amacıyla bölgede yapılan ıslahatların teftiş edilmesi için İngiliz hükümetinden bölgeye görevli gönderilmesini istemiştir. Buna karşılık Rusya ise kendi istediği ıslahatların gerçekleştirilmesi için Almanya'dan destek arayışına girmiştir. Bu sırada Osmanlı Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Ermeni komite liderleriyle toplantılar yaparak Rusya'nın Ermenileri tuzağa çekmek istediğini, ıslahatları birlikte yapabileceklerini bildirmiştir. Sonuç alınamayan görüşmelerden sonra 8 Şubat 1914'te Sadrazam Sait Halim Paşa ile Rusya temsilcisi Gulkeviç arasında Doğu vilayetleri ile ilgili anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre bölgedeki Erzurum, Trabzon, Sivas, Bitlis, Van, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinde Ermenilere özerklik verilmekteydi. Bölgeye yabancı müfettiş atanmasını öngören bu anlaşmaya göre, müfettişler; bölgenin idari, adli teşkilatında yetki sahibi olacaklar ve zabıta, jandarma gibi kolluk kuvvetlerini de denetleyeceklerdi. Bölgedeki unsurlar kendi okullarını açacaklar ve askerlik görevlerini bu bölgede yapacaklardı. Görüldüğü gibi devlet içinde devlet meydana getiren bu anlaşma, Osmanlı'ya karşı bir Ermeni devleti kurulmasını sağladığı ve Osmanlı'nın Kafkasya ile bağlantısını kestiği için Ermeniler ve Ruslar tam mutabakat sağlamışlardı. Osmanlı hükümeti, bu anlaşmayı imzalamış ve anlaşma gereği bölgeye Norveçli Binbaşı Hoff ve Hollandalı Westenek atanmıştır. Osmanlı memuru sayılacak bu müfettişler devletten maaş alacaklardı. Ancak bu anlaşma uygulamaya geçmeden farklı gelişmeler yaşanmış, Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na resmen girdiği için bu sözleşme fesih olmuştur (Bostancı, 2016, s. 127-128; Bayur, 1998, s. 90-91). Osmanlı, içerde ve dış işlerinde en zor günleri yaşarken 1909'da Adana'da ortaya çıkan isyan, hükümeti daha güç durumda bırakmıştır. Yakın limanlarından Adana'ya Ermenilere silahlar ulaştırıldığı anlaşılmış, ardından 13 Nisan 1909'da Osmanlı Hükümeti 31 Mart Vakası ile meşgul iken Adana'da Ermeniler ve Türklerin çatışmaları başlamıştır. 2 Mayıs 1909'da Adana'da sıkıyönetim ilan edilmiştir. Bu sırada

Maraş'ta Ermenilerin, daha çok evlerinde vakit geçirdiği dikkat çekmiştir. Adana olaylarını haber alan Türkler Maraş'ta Sarayaltı Çarşısı'nda Ermenilere hesap sormak istemişler ve olaylar büyümeden Maraş Mutasarrıfı Hayri Bey bazı tedbirler almıştır. Sarayaltı hadisesinde tutuklanan Türklerin yargılanmak istenmesi halkı galeyana getirmiştir. Hükümet Maraş'ta da sıkıyönetim ilan etmiştir. Maraş'ta Adana Kuvayı Mürettebe Kumandanlığına bağlı Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi kurulması kararlaştırılmış ve bu mahkemede Sarayaltı Çarşısı olayları hakkında yapılan tahkikatın ardından Ermenilerin ölümüne neden olan 9 kişiye 15 sene ile müebbet arasında değişen kürek cezaları verilmiştir. Bu olaylar Maraş'ın Keşifli köyü, Göksun, Pazarcık kazalarına da yansımıştı (DAGM, 2009, s.182-183, DH.MKT,2798/100; Karahan, 2017, s.156-159). Sonraki süreçte Haçin'de murahhas olarak görev yaparken Adana olayları meydana gelmeden önce Maraş'a gönderilen Ermeni komitacı Dernesiz Vanperyan'ın olayları Maraş'a yaymak istediği ortaya çıkmıştır. Dahiliye Nezareti de Diyarbakır, Sivas ve Adana gibi yerleşimlerde Taşnak Komitesi'nin asayiş bozucu eylemlerine tedbir alınmasını istemiş ve bunun üzerine Maraş'ta bazı Ermeniler tutuklanmıştır. Maraşlılar, Divan-ı Harb-i Örfi heyeti Maraş'a geldiğinde Vanperyan'dan şikâyetçi olmuşlardır. Mahkeme Vanperyan'ın sürgün edilmesini kararlaştırırsa da Sis Katogikosluğu'nun araya girmesiyle affedilmiş, Adana'da görevine devam etmiştir (Çabuk, 2013, s. 88-90; Karahan, 2017). Adana'daki gelişmeler Maraş'ta en yoğun Ermeni nüfusunun bulunduğu Zeytun'a da sıçramıştır. Zeytun Askeri Kumandan Vekaleti olaylardan önce Zeytunlu Ermenilerin silah ve zahire tedarik ettiği, bu nedenle taburun kuvvetlendirilmesi için Maraş mutasarrıflığına rapor sunmuştur. Dahiliye Nezareti bölgede tedbir alınmasını emretmiştir. Adana olayları başladığında Zeytun Ermenileri, Hükümet Konağı'nı kuşatmış ve mal sandığına el koymuşlar, memurlar Zeytun dışına çıkartılmıştır. Sıkıyönetimin ilanının ardından Zeytun olaylarına karışan on iki kişinin Maraş'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ermeni halkı gözaltı kararına karşı koymuştur. Ayrıca Zeytun Murahhas Vekili Vaşargak Efendi'nin görevini kötüye kullandığı tespit edilmiş ve görevden alınmıştır. Divan-ı Harb-i Örfi'nin takibatı devam etmiş, bölgenin asker sayısı arttırılınca firari Ermeniler teslim olmuşlardır. Neticede Maraş Askeri Komutanlığı, Maraş ve civarındaki olayların Eylül 1909'dan sonra kontrol altına alındığını Harbiye Nezareti'ne rapor etmiştir. Ardından Divan-ı Harb-i Örfi'nin çalışmalarını tamamlaması istenmiştir (Günay, 2008, s. 101-103).

8. I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Örgütlerinin Planları ve Maraş'ta Ermeni İsyanları

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ı İtalyanlara kaybetmesinin ardından Kuzey Afrika ile bağları kopmuş, bu sırada Balkan Bunalımı başlamıştır. Ermeniler de devletin düştüğü bu zayıf durumdan faydalanarak bağımsızlıkları için planlar gerçekleştirmişlerdir. Büyük savaşın yaklaştığının anlaşıldığı bu dönemde Ermeni komiteleri savaş karşıtı olduklarını ilan ederek Balkan Savaşları için yapılan seferberlik çağrısına tek kişi dahi göndermemişlerdir. Diğer yandan Zeytun çevresinde küçük olaylar yaşanmaya devam ediyordu. 1913 Temmuz'unda Zeytun'a yakın Suçatı yolunda Ermeniler Müslüman yolcular ve onları korumakla görevli jandarmaya saldırı düzenlemiş, olayda ölen ve yaralananlar olmuştur. Bölgeye gönderilen takviye kuvvetler olayların büyümesine engel olmuştur. Osmanlı Devleti'nin, ekonomik, askeri ve siyasi olarak durumu her geçen gün kötüleşmesi nedeniyle yeni bir savaş için yeterli askeri gücü bulunmamaktaydı. Bu nedenle Balkan savaşlarında seferberlik çağrısına uymayan ya da firar eden Ermenilerin tekrar orduya katılabilecekleri düşünüldüğü için affedilmişlerdir (Uras, 1987, s. 597; Nejla Günay, 2009-a, s. 85-86). Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri yanında 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan ederek girmiştir. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'nın karşısında yer alması bağımsızlık isteyen Ermenilere bir fırsat oluşturmuştur. Ermeni grupları seferberlik ilanının hemen ardından yabancı devlet temsilcileri ile iletişime geçmişlerdir. Ermeniler, Taşnak Komitesi'nin İstanbul şubesinde toplantılar gerçekleştirmişlerdir. Taşnak Komitesi'nin Şam Ermenilerine gönderdiği mektupta, Rus ordusu Osmanlı sınırlarına geldiği vakit genel bir ayaklanma çıkarılması gerektiği, Osmanlı ordusu saldırıya geçtiği durumda ise orduda bulunan Ermeni askerlerin Rus tarafına geçmesi gerektiği bildirilmiştir. Osmanlı hükümeti, bu istihbarat bilgilerini ele geçirince Ermenilerin düşman ile iş birliği yapması ihtimaline karşılık Ermeniler ile görüşmeler gerçekleştirmiş, hatta Ermenilerin, Ruslara karşı durmaları halinde Özerk Ermeni devletinin kurulabileceği bildirilmiştir. Görüşmelerden sonuç alınamamış, İtilaf Devletleri de Ermenileri desteklemiş, Osmanlı ülkesine diğer memleketlerden gelen Ermenileri sokarak onları ileri uç olarak kullanmışlardır. Stratejik olarak önemli bölgelerde isyan hazırlıkları yapan Ermeniler, Osmanlı ordusunu güçsüz bırakmak istemişlerdir. Savaşın fitili ateşlendiğinde birçok Ermeni asker, Rus sınırını geçerek Rus ordusuna katılmıştır. Ermenilerin katıldığı Rus birlikleri, Türk köylerini yakmış, görevli birliklere saldırılar düzenlemişlerdir. Daha sonra Ermenilerin geniş çaplı isyan hazırlığı ortaya çıkmış, Osmanlı hükümeti bu duruma tedbir almıştır. Osmanlı'nın 2 Şubat 1915'te başlattığı Kanal Harekâtı başarısız olmuş, Osmanlı için hayati önem taşıyan Çanakkale Cephesinde şiddetli çatışmalar devam ederken, Süveyş Kanalı'nda da çatışmalar sürdüğü sırada Ermeniler, Zeytun'da isyan başlatmışlardır. İngiltere, Osmanlı'nın Suriye ile bağlantısını kesmek için ordudaki Arap subayları kullanarak isyan başlatmak ve İskenderun Limanı'na

asker çıkarmayı istiyordu. Bölgeye yakın yerde gerçekleşen Zeytun İsyanı, İngiltere'nin planlarını başarıya ulaştırabilirdi. Cemal Paşa bu durumu erken fark etmiş ve önlem almıştır. İskenderun Limanı'na keşif için gelen İngiliz askerleri tespit edilerek onlara ateş açılmış, Osmanlı ordusunda bulunan bazı Ermeni askerler bu çatışma sırasında İngiliz askerlere teslim olmuşlardır. Bunun üzerine Ermenilerin Ordu Kumandanlığının kararıyla artık cephe gerisinde görevlendirilmeleri istenmiştir (Polat, 2010, s.105-106; Akbulut, 1995, s. 34-35; Günay, 2009-a, s. 87-89).

9. I. Dünya Savaşında Zeytun İsyanı

Maraş Mutasarrıflığı'nın Halep Valiliğine aktardığı bilgilere göre 18 Nisan 1914'te Zeytun kazasında Ermenilerin karışıklık çıkardığı anlaşılmaktadır. Ermeni eşkıyaların evlerde toplantılar yapması askerleri harekete geçirmiş bunun üzerine askerlerin üzerine ateş açılmış, sonra ise eşkıya tarafından Hükümet Konağı abluka altına alınmıştır. Olayda ölen ve yaralananlar olmuştur. Ermeni Marhasası eşkıyayı savunmuş, bölgedeki Ermeni halkı askere taşlı saldırıda bulunmuşlardır. Dâhiliye Nezareti bölgeye müfettiş görevlendirmiştir. Mülkiye müfettişi yaptığı takibatın ardından Zeytun Marhasası Frankliyan Efendi'nin halkı isyana teşvik ettiğini bildirmiştir. Ayrıca Halep Valiliği, Zeytun Kaymakamının, bu duruma karşı daha önceden tedbir alması gerektiği için istifasını kabul etmiştir (Hocaoğlu, 1976, s. 575; Günay, 2009-a, s. 90). Osmanlı Devleti savaşa dâhil olduğunda yeterli asker sayısına sahip değildi. Gerekli askerleri temin etmek için devlet bazı tedbirlere yönelmişti. Bu doğrultuda isyan nedeniyle Zeytun'da bulunan piyade askerlerinin alaylarına geri dönmesi istenmiş, Zeytun güvenliği jandarmaya bırakılmıştır. Bölgede sürekli isyanlar yaşanması nedeniyle Dâhiliye Nezareti bölgeden asker çekmenin tehlikeli olduğunu Harbiye Nezareti'ne bildirmiş ancak sonuç alınamamıştır. Zeytunlu Ermeniler bu durum üzerine hiç vakit kaybetmeden bölgede kontrolü ellerine alarak bozgunculuk yapmaya başlamışlardır. Zeytunlu Ermeniler orduya asker göndermeyerek, vergi vermeyerek, güçlerini arttırmışlardır. Hali hazırda askere ihtiyacı olan Osmanlı hükümetine, Maraş mutasarrıflığı konu hakkında bilgilendirme yapmıştır. Bu arada Ermeniler, orduda arz ettikleri tehlike nedeniyle cephe gerisinde silahsız işlerde kullanılmaktaydı (Eyicil, 2003, s. 912). 30 Ağustos 1914'te Zeytun karargâhından terhis olan askerler Fırız yolundan köylerine dönerlerken sayıları 100'ü bulan Müslüman, Zeytun Ermenilerinin saldırısına uğramış, malları yağmalanmış, olayda yaralanan ve ölenler olmuştur. 1 Eylül'de ise Zeytun civarında Ermeniler yine yolcuları yağmalamışlardır. Olayların büyümemesi için Zeytun'a bin kişilik tabur gönderilmiştir. Bölgede yapılan takibat ile eşkıyalık yapan 60 civarında silahlı Ermeni tutuklanmış, sayıları 80'e ulaşan suçlunun firar ettiği tespit edilmiştir. Zeytun Ermeni Marhasası Ohannes Efendi bölgedeki soydaşlarını korumuş, mevcut

savaş durumunda Ermenilerin hükümete bağlı olduklarını bildirmiştir. Genişletilen soruşturmada Ohannes isyana yardım nedeniyle suçlu bulunarak Divan-ı Harb'e gönderilmiştir (Dinçaslan, 2008, s. 152-153; Günay; 2009-a, s. 92-93).

Zeytun bölgesinde bir süre olaylar durulmuşsa da hükümet tarafından Ohannes önderliğinde ihtilal hazırlığı olduğu istihbaratına ulaşılmıştır. Eskiden beri kaçak Ermeni askerlerinin merkezi haline gelen Zeytun'da asker kaçakları aranırken askerlere pusu kurularak saldırılar gerçekleştiriliyordu. Ermeniler Osmanlı ordusunu içerden cephe açıp bozguna uğratmak için orduya katılmıyor, Zeytun'a geliyorlardı. Bölgede 10 Şubat 1915'te yine jandarmaya saldırı gerçekleşmiştir. Bu sıralarda Rusya ile bağlantı kuran Zeytun Ermenileri, 15 bin Ermeni'nin Türklere saldırmak için Rusya'dan destek ve işaret beklediğini iletmişlerdir. Zeytunluların arz ettiği tehlikeyi kavrayan Osmanlı yetkililerinden Halep Valisi Celal Bey, Ermeni dinî liderlerini sert dille uyarmıştır. Bu ikazlar sonuç vermemiş, Ermeniler 2 Mart 1915'te asker kaçakları vasıtasıyla ihtilal teşebbüsü gerçekleştirmişlerdir. Bölgeye Ermenilerden oluşan müzakere komitesi gönderen hükümet, asker kaçaklarının teslim edilmesini istemiştir. İstenilen sonuç alınamamış, yalnızca 40 kadar kaçak teslim edilmiştir. Bölgede her geçen gün tehlikenin arttığını gören hükümet, bölgeye iki bölük asker görevlendirmiş ve 3 Mart 1915'te Halep'e bağlı Maraş Livası müstakil sancak haline getirilmiştir. Osmanlı ordusu Çanakkale'de varoluş mücadelesi verirken, bu durumu fırsat bilen Zeytunlu Ermeniler, bozgunculuklara devam etmişlerdir. Maraş ve Zeytun arasında bir jandarma birliği eşkiyanın saldırısına uğramış ve altı jandarma şehit olmuş, bir başka birlik ise silahlarıyla esir alınmıştır. Daha sonra 10 Mart 1915'te Zeytun'a 500 asker gönderilmiştir. Bölgenin kontrolünün sağlanmasında kararlı olan Cemal Paşa, bu kuvvetler yeterli gelmeyince, Hicaz Jandarma Alay Komutanı Hurşit Bey'i Zeytun'a top ve tabur ile göndermiş, Maraş mutasarrıfı Mümtaz Bey de bölgeye gelmiştir. Bölgede yapılan değerlendirmede yaşanan olayların planlı olduğu ve önceki isyanlardan daha tehlikeli olduğu tespit edilip, tedbirler alınmıştır. 12 Mart gecesi eşkiya jandarmaya ateş açmış, ölen ve yaralanan askerler olmuştur. Hurşit Paşa, Zeytunluların, Haçin ve Dört Yol Ermenileri ile bağlantı kurabileceği yerleri de güvene aldıktan sonra toplar hazırlanmış, 24 Mart'ta Zeytun'a hâkim üç tepeden saldırıya geçilmiştir. Hazırlıklı olan 600 civarında eşkiyanın bulunduğu bölgede şiddetli çatışmalar yaşanmış, Maraş Jandarma Tabur Komutanı Binbaşı Süleyman Bey, Tekke Manastırı'na saldırıldığı sırada askerinin önünde yer almış ve şehit olmuştur. Dokuz asker şehit olduğu harekâta Zeytun ele geçirilmiştir. Bütün evlerde yapılan aramalarda birçok örgütsel doküman ve silahlar bulunmuş, 25 şüpheli yakalanmıştır. Bu harekât çevre illerde de etkisini göstermiş, Ermeniler bazı bölgelerden göçmeye kalkışmışlarsa da yayınlanan genelgeyle hiçbir

Ermeni'nin yer değiştiremeyeceği bildirilmiştir. Kararlılıkla gerçekleştirilen harekât sonucunda asker alma başvuruları artmış, asker firarileri teslim olmaya ve yakalanmaya başlamıştır. İsyanın elebaşları tutuklanmış, Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanmak üzere Maraş'a gönderilmişlerdir. Yapılan yargılamada tutuklu Ermenilerin Osmanlı'nın güç durumundan yararlanarak bağımsız olabilmek için bölgede terör faaliyetleri yaptıkları tespit edilmiş ve cezalandırılmışlardır (Doğan, 2012; Günay, 2009-a, s. 93-98; ATASE, 2008, s. 97-99).

10. Zeytun Ermenilerinin Tehciri ve Ermenilerin Tehciri Sonrası Yaşanan Olaylar

Ermenilerin I. Dünya Savaşı sürerken Osmanlı Devleti'ni yıkma düşüncesi etrafında birleşmeleri, İtilaf Devletleri'nin Ermenilere silah, asker gibi somut desteklerin yanında bağımsız bir devlet vaadinde bulunmaları sonucu Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarındaki düşmanları haline gelmişlerdir. İtilaf Devletleri, İskenderun Limanı'na bir cephe daha açıp Osmanlı'nın Ortadoğu bağlantısını kesmeği amaçlamışlardır. Bu plan Ermenilerin hayali olan Kilikya Ermeni Devleti düşüncesine de uymaktaydı. Kilikya'ya bu süreçte ABD'den, Balkanlardan, Mısır'dan Ermeniler gelmişler, yaklaşık 30 bin nüfusa ulaşan Ermeniler kontrol edilemeyecek sayıya ulaşmışlardır. Bölgede gerçekleşen Zeytun İsyanı, Ermenileri harekete geçirmişse de Osmanlı'nın sert tedbirleri isyanın büyümesine engel olmuştur (Günay, 2009-b, s. 559-563). Bu yaşananların sonucunda Osmanlı Devleti, Ermenileri başka bölgelerde zorunlu iskâna tâbi tutmaya karar vermiştir. Ermeniler ve destekçileri İtilaf Devletleri'nin eylemleri Osmanlı Devleti'ni nefsi müdafaa çerçevesinde Ermenileri sürgün etme kararı almasına sebep olmuştur. 15 Mart 1915 Zeytun İsyanı Ermenilerin sürgün edilmesinin gerekçesi olmuştur. Bir taraftan savaş devam ederken Osmanlı Devleti'nin sınırlı asker sayısı ile iç meseleler ile uğraşması büyük sıkıntı yaratmaktaydı. Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Zeytun'daki asilere yönelik caydırıcı bir tedbir olarak, asilerin ailelerindeki bütün erkeklerin Zeytun'dan sürülmelerini istemiştir. Dahiliye Nezareti bu tedbir için Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nden görüş almıştır. Emniyet-i Umumiye ve Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey, sadece erkeklerin yeterli olmayacağı, asilerin aileleri ile birlikte belirlenen yere gönderilmelerinin daha uygun olacağını belirtmişlerdir. Böylelikle Cemal Paşa 8 Nisan 1915'te Başkumandanlığa, Zeytun'da olaylara karışanların aileleriyle İç Anadolu'da daha güvenli bir bölge olan Konya'ya gönderileceklerini bildirmiştir. Bu zorunlu sürgün için Dâhiliye Nezareti'ne gerekli tedbirleri alması bildirilirken, Ermenilerin silahlarını teslim etmeleri çalışmaları başlatılmıştır. Silah saklama konusunda uzmanlaşmış Ermeniler az sayıda silah teslim etmişler, Zeytun'da olduğu bilinen silahların teslim edilmemesi üzerine evlerinde aramalar yapılmıştır. Sürgün kararı sonrası Zeytun'dan ilk etapta 35 aile taşıyabilecekleri eşyalarıyla birlikte 9 Nisan Cuma günü Konya'ya yola çıkmışlardır. 2-3 gün sonra ikinci ve

üçüncü kabileler de yola çıkmışlardır. Konya’da bulunan Amerikalı misyoner Dr. Dodd, göç eden Ermenilerin yanlarına kıymetli eşyalarını, binek, küçük ve büyükbaş hayvanlarını aldıklarını ve yolda bunları sattıklarını ifade etmiştir. Önce Sultaniye bölgesine yerleştirilen Ermeniler 5 Ağustos 1915’te Zor bölgesine gönderilmişlerdir (Halaçoğlu, 2021, s. 6-10; Günay, 2009-b, s. 559-563). Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey, dağlık olan Zeytun’dan Ermenilerin çıkarılmasını ovaya indirilmelerini, ovadaki Müslüman muhacirlerin Zeytun’a yerleştirilmelerini istemişti. Ordu kumandanlığı bu öneriyi kabul etmiş, Antep’ten Zeytun’a yerleştirilecek 900 civarında muhacir 20 Nisan 1915’te yola çıkmışlardır. Muhacirlerin düzenli yerleştirilmeleri için Ermenilerin tahliye ettikleri bölgeler, Maraş, Adana, Elbistan, Göksun hakkında raporlar hazırlanmıştır. Ayrıca Zeytun isyanında şehit olan Binbaşı Süleyman Bey’in ismi Zeytun’a verilmiş, bölge 31 Mayıs 1915 tarihinden itibaren Süleymanlı olarak anılmaya başlamıştır (DAGM, 2009, s. 113-114, DH.EUM. 2.Şb, 68/34; İltter, 1988, s.126-127). Zeytun Ermenilerinin sürgün edilmesine Ermeni Patriği engel olmak istemiş, kararın hak ihlali olduğunu hükümete iletince Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, kararın gerekçelerini detaylarıyla açıklamıştır. Cemal Paşa, Zeytun isyanı için bölgeye son dönemde bir nizamiye taburu, Halep Mürettebat Fırkasından üç depo taburu, iki süvari bölüğü ve iki cebel topu gönderildiğini belirterek bunların sekiz ayrı cephede savaşan Osmanlı için ne kadar önemli olduğunu bildirmiştir. Osmanlı hükümeti bu yaşananların ispatı için yabancı konsolosların incelemelerine kolaylık sağlamış ve desteklemiştir (Halaçoğlu, 2001, s. 48; Günay, 2009-b, s. 564). Adana ve Zeytun’dan sonra Ermenilerin Van’da da ayaklanma çıkarmaları Osmanlı Devleti’nin daha sert tedbirler almasına yol açmıştır. 24 Nisan 1915’te Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa’ya, Zeytun’dan Konya’ya gönderilen Ermenilerin burada kalabalıklaştığını belirterek, yeni kabilelerin Urfa, Zor ve Halep’in güneyine gönderilmesini istemiştir (DAGM, 1995, s. 21-22, BOA. DH. SFR, nr. 52/93).

Ardından Talat Paşa, Maraş Mutasarrıfına Zeytun Ermenilerinin tamamının ihraç edilmesi talimatı vermiştir. 23 Mayıs 1915’te Adana, Sis ve Maraş’ın şehir merkezleri hariç tutularak, Adana, Mersin, Kozan ve Osmaniye sancaklarındaki köy ve kasabalarda ikamet eden Ermenilerin de sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır. Gönderilecekleri yerlerdeki köylere ayrı evler yapılacak veya yeni köyler kurularak, Ermeniler buralara yerleşeceklerdi (DAGM, 2007, s.150-151.DH. EUM. 2. Şb, 7/25). Ermenilerin göç ettikleri ve iskân edildikleri sırada can ve mal güvenliklerinden bölgenin idari memurları sorumlu tutulmuştur. Halep’e gönderilen Ermeniler vilayet merkezi dışında Halep’in güneydoğusuna yerleştirileceklerdi. Bu alınan kararlar Ermenilerin tekrar ayaklanmasına karşı alınan tedbirlerdi. Bunlara ek olarak yerleştikleri yerlerde yurt içi ve yurtdışı haberleşmelerinde Türkçeyi kullanmaları, mektep

açmamaları ve gazete çıkarmamaları kararlaştırılmıştır. Ayrıca isyana karışan ve karışmayan Ermeniler ayrı bölgelere yönlendirilmişlerdir. Ticaretle uğraşan Ermeniler ise tehirden muaf tutulmuşlardır. Bazı Ermeniler göçe tabi olmamak için Müslüman olduklarını ilan ettilerse de hükümet kararından vazgeçmemiştir. Ermenilerin sevk edilmeleri sırasında bazı karışıklıklar da yaşanmıştır. Katolik Ermeniler için sevk kararı olmamasına rağmen bazılarının gönderildiği anlaşılmıştır. Maraş Mebusu Katolik Hırlakyan'ın yeğenleri ve bazı akrabaları önce gönderilmiş sonra hükümet kararıyla geri ikametlerine gelmişlerdir (Kodaman, 2001, s. 96-97; Günay, 2009-b, s. 565-568). Hükümetin talimatıyla Talat Paşa 27 Ekim 1915'te suçla karışmamış olan Ermenilerin göçlerinin durdurulmasını emretmiştir. Bunun yanında Müslüman olmak isteyenlerin göç ettirilmeyeceği bildirilmiştir. Talat Paşa, 16 Şubat 1916'da asker sevkıyatı nedeniyle durdurulan Ermeni göçlerinin, devam etmesi gerektiğini yoksa uygulamanın başarıya ulaşamayacağını hükümete bildirmiştir. Hükümet Maraş'ta bulunan Ermenilerin sayılarının tespit edilmesini istemiş, yapılan çalışmada Ermenilerin 3845 erkek ve 5000 civarı kadından oluştuğunu bunlardan Katolik ve Protestanlar dışarıda bırakılırsa 3500 Ermeni kaldığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu sırada Maraş Mutasarrıfı bazı uygulamaları nedeniyle görevden alınmıştır. Daha önce bölgede isyanların bastırılması için görevlendirilmiş bölgeyi tanıyan, Dördüncü Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa konu ile yakından ilgilenecek yaptığı çalışma sonucunda Maraş'ta 15.000 ve buraya bağlı yerleşimlerde de yine bu sayıya ulaşacak miktarda Ermeni olduğu tespiti üzerine 13 Nisan 1916'da tekrar Ermenilerin sevki başlatılmıştır. Daha önce gönderilen Katoliklerin geri döndürülmesi meselesi nedeniyle yaşanan karışıklıklar sonucu gönderilmesi gereken Ermenilerin tekrar geldiği anlaşılmış, hükümet bu durumun tahkik edilmesini istemiştir. Bu kişilerin tespit edilip buldukları şehirlerin civar köylerine yerleştirilmeleri istenmiştir. Öte yandan Ermenilerin göçleri sırasında bölgedeki birlikler, ordu geri hizmetlerinde çalışmak üzere bazı Ermenileri birliğe almışlar, daha sonra Dâhiliye Nezareti bu Ermenilerin birliklerden çıkarılarak belirlenen bölgelere sevk edilmelerini istemiştir (Bilgin-Çelik, 2014, s. 13-14). Tehcir edilen Ermenilerin sayılarını tespit etmek, dönemin koşullarına göre oldukça zordur. Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtlarına göre 27.101 Ermeni, Maraş Sancağından sevk edilmiştir. İngiliz istihbarat subayının raporuna göre ise bölgeden 26.500 kişi gönderilmiştir. Yakın sonuçlar veren bu kaynaklara göre Ermeniler Konya, Halep ve Mezopotamya'ya gönderilmişlerdir. Ermeni sevkıyatı yapıldığı süreçte Osmanlı hükümeti bölge mutasarrıflıklarına gönderdiği telgraflarda Ermenilerin mal ve can güvenliklerinin sağlanmasını emretmiştir. Ancak güvenlik için yeterli asker sayısının olmaması, göçler sırasında gerçekleşmesi doğal karşılanan yorgunluk, hastalık gibi durumlar ölümlere sebep olmaktadır. Osmanlı'nın kendi askerlerinin dahi iaşelerini karşılamakta zorluk

çektığı bu dönemde hükümet, tehcir edilen Ermenilerin sorun yaşamaması için olağanüstü gayret sarf etmiştir (Halaçoğlu, 2001, s. 50; Günay, 2009-b, s. 569-573).

11. Fındıcak İsyanı ve Yaşanan Katliamlar

Maraş ve çevre bölgelerden Ermenilerin sürgün edilmesi kararından sonra başlayan sevkiyatlar sırasında da bazı Ermeniler dağlara çıkarak isyanları devam ettirmek istemiştir. 8 Nisan 1915'te sevkiyat başladığında Maraş Ermenileri Zeytun'dan sonra yeni bir üs bölgesi olarak Fındıcak (Dönüklü) bölgesini seçmişlerdir. Zeytun bölgesindeki isyanlara önderlik ederek devlete zorluklar çıkaran Ermenilerin tehciri kararında büyük etken olan Ermeni lider Çolakyan Aram ve çevresindeki 20 kişilik örgüt de Fındıcak'a gelmiştir. Keşifli köyünden 82, Dereköy'den 140 hanenin bölgeye gelmesiyle Fındıcak'ın nüfusu 400 haneye ulaşmıştır. Bölgede isyan hazırlıkları kapsamında erzak ve cephane temin edilmiş, köyün çevresine siperler kazılmıştır. Ardından harekete geçen Ermeniler bölge köylerde yaşayan 60 civarı Müslümanı katletmişlerdir. Bölge Maraş ile Bahçe arasında bulunduğu için bölgede yaşananları Bahçe kaymakamı, Adana Valisi Hakkı Bey'e bildirmiştir (Çetin, 2019, s. 365).

Adana Valisi 29 Temmuz 1915'te Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne, Fındıcak'ta sürgün edilmesi emredilen Ermenilerin onları sevk etmek için Maraş'tan gelen 20 Jandarmaya saldırdıklarını, çıkan çatışmalarda iki askerin şehit olduğunu bildirmiştir. Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa bu meseleyi ciddiye alarak, Yüzbaşı Ömer Bey'i bölgeye 100 kişilik birlikle göndermiştir. 26 Temmuz 1915'te bölgeye harekât düzenleyen Ömer Bey ve askerleri sayıca az oldukları için arkadan kuşatılmışlar, vuku bulan çatışmada Yüzbaşı ve askerleri şehit edilmişlerdir. Bu sırada askerlere yardım eden Müslümanların evleri yakılmış, Dönüklü köyü imamı ve oğlu ayrıca 20 kadar Müslüman acımasızca katledilmişlerdir. Olayların büyüdüğünün görülmesi üzerine Cemal Paşa, 132. Alaya takviye olarak bir nizamiye taburu ve bir cebel takımını bölgeye yönlendirmiştir. Bölge Adana Valiliği sorumluluğuna verilmiş, birliklerin komutanı Ali Bey Fındıcak'a gelmiştir. Maraş Mutasarrıfı İsmail Kemal Bey, hükümetin emriyle Ermeni liderlerin bölgede aracı olmalarını istemiştir. Katolikler bu aracılığa yanaşmamış, 29 Temmuz'da Protestan ve Gregoryen Ermeniler çatışmalar sürerken Fındıcak'a gelmişler ateşkes istemişler ve asiler ile görüşme gerçekleştirmişlerdir. Aracıların bölgedeki isyanı bastırmak için 3000 askerin yolda olduğunu bildirmesine rağmen asiler teslim olmamışlardır. Bu sırada Maraş'ta Nahrönü civarında Fındıcak'tan gelen Panos oğlu Kazor yakalanmış, ifadesinde Maraş'tan Fındıcak'a silah ve erzak yardımı için çalışan kişilerin isimlerini bildirmiştir. Fındıcak'ta 1000 kadar silahlı Ermeni olduğunu, 60 civarında Zeytun eşkıyası bulunduğunu ve bölgedeki silahların detaylarını aktarmıştır. Neticede asiler kararlarından dönmeyince 1 Ağustos'ta Ali Bey Fındıcak'ı kuşatmıştır. Şiddetli çatışmalarda

birçok şehit verilmiş, dağ toplarının ateşlenmesiyle eşkıyanın gücü kırılmış ve Gavur Dağları'na doğru kaçmaya başlamışlardır. Bölgede kontrol sağlanmış, ele geçirilen asilerin bir kısmı bölgede bir kısmı da Maraş'ta olmak üzere toplam 190 civarı eşkıya idam olunmuştur (Günay, 2009-c, s. 256-260; Eyicil, 2003, s. 914-915). Maraş civarındaki bölgelerde Ermenilerin sevki kararından sonra Fındıcak İsyanı'na benzer isyanlar yaşanmıştır. Antakya Ermenileri sevk edilmeleri kararına karşı çıkarak Musa Dağı'nda toplanmışlar ve devlete başkaldırmışlardır. Musa Dağı'ndaki asilerle yaşanan çatışmalarda ağır kayıplar veren Osmanlı ordusunun, 300 ölü ve 600 yaralı verdiği kayıtlara yansımıştır. Asilerin gece vakitlerinde İtilaf gemilerine binerek kaçtıkları tespit edilmiş, bu isyanının İtilaf Devletleri tarafından organize edildiği anlaşılmıştır. Urfa bölgesinde de benzer gelişmeler yaşanmıştır. Sevkten kaçan Ermenilerin çeteler oluşturarak Kilis, Urfa, Zor gibi bölgelerde eşkıyalık yaptıkları görülmüştür. 29 Kasım 1915'te Maraş Mutasarrıflığının hazırladığı raporda Ermeni terörü nedeniyle son dönemde Maraş merkezde 12 Müslüman, Hartlap köyünde 3, Önsen köyünde 4, Avşarlı köyünde 3, Kümperli köyü, Musalar Obası'nda birer, Hacı Köşeler'de iki olmak üzere toplam 27 Müslüman'ın öldürüldüğü bildirilmiştir. Ermeniler Niğde, İslahiye, Amanos Dağları, Halep gibi bölgelerde de örgütlenerek gasp, öldürme gibi faaliyetlere devam etmişlerdir. Amanos Dağları'nda tehcirten kaçan Ermeniler yolcuları gasp etme eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Halep'te ise Ermeni çetelerinin Osmanlı askeri üniforması bulup, bu kıyafetlere bürünüp yabancı devletlerin konsoloslarına baskın düzenlemişler, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmışlardır (Günay, 2009-c, s. 261-266). Tehcir kararına uymayarak dağlara kaçan Ermenilerin yakalanması için bir kez daha 16 Kasım 1917'de Onuncu Depo Alayı'ndan bir tabur Maraş'a gönderilmiştir. Maraş ve çevresindeki kaçak Ermenilerin bulunması için gönderilen bu tabur yeterli gelmemiş ve başarılı olunamamıştır. Bu tabur içinde yer alan Zabit Nedim Efendi Göksun'da Ermeniler tarafından şehit edilmiş silahları gasp edilmiştir. Bu sıralarda bir başka eşkıya isyanı da Maraş'ın Pazarcık Kasabası'nda gerçekleşmiştir. Bölge aşiretlerinin gerçekleştirdiği isyanlara Ermeniler destek olmuşlardır. Terör faaliyetlerinde bulunan eşkıyalara karşı Maraş'ta bulunan Onuncu Depo Alayı'nın bir taburuna takviye taburlar gönderilmiştir. Bu süreçte bazı aşiretler ve vatandaşlar da gönüllü olarak ordunun emrine girmişlerdir. Olayların kontrol altına alınamaması üzerine Onikinci Kolordu Kumandanlığı 31 Ocak 1918'de eşkıyaların imhası talimatı vermiştir. Bölgeye Adana'dan üç haftadır askerlik yapan 245 acemi asker gönderilmiştir. Antep, Maraş, Besni, Rum Kale ve Pazarcık'ta bulunan eşkıyalara 7 Şubat 1918'de harekât düzenlenerek, eşkıyaların köylere yönelik baskıları önlenmiştir. Bu sıralarda Zeytun'da eşkıyalık yapanlar ve onlara destek olanlar da tespit edilmiştir. Yakalanamayan Pazarcık aşiret eşkıyaları Antep civarına

kaçmışlar, onları takip eden askerler Karakesik ve Akbıyık köylerine geçmişler, sarp kayalık alanlarda yaşanan çatışmalarda şehit olan ve yaralanan askerler olmuştur. 20-30 Eylül 1918'de İngilizlerin, Mersin ve Antalya'ya asker çıkaracağı, Kıbrıs gibi bölgelerden Ermenilerin Maraş ve çevresine gönderileceği istihbaratı alınmıştır. Neticede 1917-1918 yıllarında Maraş, İslahiye, Osmaniye, Bahçe gibi bölgelerde büyük katliamlar gerçekleştiren Ermeni eşkıyaların ortadan kaldırılma görevi 44. Fırka Kumandanlığı'na verilmiştir. Her taburun hangi eşkıyayı takip edeceğine, lojistik destek, stratejik bölgelerin korunmasına kadar detaylı planlar yapılmış, 29 Temmuz 1918'de Osmaniye, Gavurdağı, Eloğlu, Ökkeşbaba gibi birçok yerlere kuvvetler taksim edilmişlerdir. Diğer yandan bölgeden kaçış güzergâhları da tutulmuş disiplinli bir şekilde gerçekleştirilen bu plan çerçevesinde bölgede geniş çaplı aramalar başlatılmıştır. Sonuçta bazı çatışmalar yaşanmış, tutuklamalar gerçekleştirilmiş, bölgede asayiş ve güvenlik sağlanmıştır (Eyicil, 2003, s. 918-926; Çiçek, 2005, s. 209).

12. Milli Mücadele Döneminde Maraş ve Çevresinde Ermeni İsyancıları

Osmanlı Devleti, Batum'da 4 Haziran 1918'de Ermenistan ile ilk resmi temasları kurarak Ermeni sorunu çözülmek istenmişse de başarılı olunamamıştır. I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması Osmanlı'nın savaştan yenik çıktığını göstermiştir. Antlaşmanın Ermenileri ilgilendiren maddelerine göre; bütün Ermeni ve İtilaf Devletleri esirleri İstanbul'da toplanacak ve teslim edilecekti. 7. maddeye göre ise İtilaf Devletleri, güvenliklerini tehlikeye düşürecek durum meydana geldiğinde herhangi bir yeri işgal edebileceklerdi. 11. maddede ise İran'ın kuzeybatısı ve Kafkasya'daki Türk birlikleri çekilecek ve 24. maddeye göre ise çoğunluğu Ermenilerin oluşturduğu illerde karışıklık çıkarsa İtilaf Devletleri bu bölgeleri işgal edebileceklerdir. İngilizler anlaşmanın imzalanmasından sonra anlaşma maddelerini derhal kullanarak Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılmasını istemiştir (Özçelik, 2017, s. 658). Mütareke imzalandıktan sonra Anadolu'nun güneyinden de harekete geçen İngilizler bölgeyi işgale başlamışlardır. Ermeniler bu ortamda Anadolu'nun güneyinde ve doğusunda toprak elde etmek için diplomatik girişimlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda Ermeniler, kuzey Suriye'den Adana, Kayseri, Sivas ve Yozgat'a kadar tekrar dönmeye başlamışlardır. Ermeni kaynaklarına göre Maraş'a geri dönen Ermeni sayısı 16.000'i bulmuştur. İngilizlerden aldıkları güvenle Ermeniler, Türklere yönelik tacizlerine, işkencelerine devam etmişler, Türkleri göçe zorlayarak bölgede hâkim unsur olmak istemişlerdir. Süleymanlı'nın Fırnız bölgesi sorumlusu Cemil Bey'in, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne gönderdiği telgrafta Zeytun'a geri dönen Ermenilerin çok miktarda silahlarının bulunduğu, bölgenin kendi kontrollerine geçtiğini belirten Ermenilerin, Türklere saldırdıklarını, daha önceki isyanlarda olduğu gibi Çolakyan Aram'ın yeni bir isyana zemin hazırladığı,

bölgede buna karşı koyacak Müslümanların yeterli kuvveti olmadığı bildirilmiştir. Maraş merkezde de durumun farklı olmadığı anlaşılmaktadır. İngiliz kuvvetleri Maraş'a girerken Ermeniler onları sevinç gösterileri ile karşılamışlardır. Maraş Mutasarrıfı İsmail Kemal Bey ve Çavuş Eminzade Ali, Ermenilerin şikâyetleri sonucu İngilizler tarafından tutuklanmış, Halep'e gönderildikten sonra serbest bırakılmışlardır. Bu sırada Ermeniler, tehcir döneminde Müslüman olan soydaşlarının dinlerine geri dönmeleri için çalışmalar yapmışlardır. İngilizler, Ermenilerin şikâyetlerinin asılsız olduğunu anlamış, Ermenilerin ileri gitmelerine izin vermemişlerdir. Fransızların işgali altında bulunan Adana'da Ermenilerin istedikleri gibi hareket etmeleri nedeniyle Ermeniler, Maraş'ta da Fransız işgalini istemişlerdir. Adana bölgesinde Türklere zulüm ettikleri ortaya çıkan Ermeni askerleri kontrol etmekte zorlanan Fransızlar, 19 Şubat 1919'da mahkeme kurmuş ve yargılama sonucunda Ermeni askerler farklı taburlara dağıtılmışlardır. Bu olaylara bazı Fransız yetkililerin ön ayak oldukları görülmüştür. Yapılan soruşturmada Ermenilerin, Türklere gasp ettiği malları zimmetine geçiren Fransız Albay E. Bremond görevden alınmıştır (Akbiyık, 1990, s. 299-302; Ünalp, 2018, s.208-210). 15 Eylül 1919 Suriye Antlaşması'na göre İngilizler, Maraş'ı Fransızlara bırakmış, İngilizler çekilirken Fransızlar Maraş'a gelmişlerdir. Fransız Kuvvetlerinde Ermeniler çoğunluğu oluşturuyor, sayıları 3000'i buluyordu. İngilizleri olduğu gibi Fransızları da Ermeniler coşkuyla karşılamışlardır. Hemen birkaç gün sonra Uzunoluk mevkiinde başörtülü bir kadını taciz eden iki Ermeni askeri gören Maraş halkından Sütçü İmam tabancasıyla askerlerin birini öldürmüş, diğerini yaralamıştır. Maraş'taki Ermeni önderler bu sırada toplantılar gerçekleştirmekteydi. Maraşlı Ermeni Agop Hırlakyan, Ermeni gençlere Fransız üniformalarıyla gezmeleri talimatı vermiştir (DAGM, 2001, s. 755. HR. SYS. 2543- 5/27, 28).

Devriye gezmeye başlayan Ermeniler, Türkleri durdurarak üzerlerini arıyorlar, silah bulunduranları karakol olarak kullanılan kiliseye götürerek işkence yapıyorlardı. Maraş'taki Amerikalılar, Fransızlar ve Ermeniler bu süreçte sık sık kutlama toplantıları gerçekleştirmişlerdir. 19 Ocak 1920'de büyük bir kutlama gerçekleştirilmiştir. Fransız birlikleri içinde gönüllü askerlik yapanlar olduğu gibi Müslümanlar arasında casusluk yapan Ermeniler de mevcuttu. Zeytin Ermenileri, Elbistan'da işgale karşı halkın oluşturduğu Kuvayı Milliye faaliyetlerini Fransızlara detaylı olarak aktarmışlardır. Sütçü İmam'ın yaptığı eyleme karşılık Ermeniler onun akrabası olan Tiyeklioğlu Kadir'i vahşice öldürmüşlerdir. Nasıroğlu Mehmet, Aşık Mustafa oğlu Ökkeş, Çömezoğlu Mehmet Haydar bu süreçte Ermeniler tarafından katledilen kişilerin sadece birkaçıdır. Ele geçirilen mektuplarda Ermenilerin, Türklere karşı girdikleri mücadele net ifadelerle ortaya çıkmıştır (Akbiyık, 1990, s. 304-305; Eyicil, 2003, s. 928-929). Maraş Kalesi'nden 28 Kasım 1919'da Osmanlı Bayrağı'nın indirilerek yerine Fransız

Bayrağı'nın asılması Müslüman halkın tepkisini çekmiştir. Aynı gün Cuma namazı kılmak için hazırlanan Müslümanlar İmam-Hatip Rıdvan Hoca'nın "*Hür olmayan bir beldede Cuma Namazı kılınmaz*" demesi üzerine bütün Maraş cemaati kaleye sancağı dikmek için hücum etmiş ve tekrar bayrağı dikmişlerdir. Hükümet binasına giren halk, muhafızları etkisiz hale getirmiştir. Fransızlar halkı sakinleştirmiş, ancak halkın işgalcilere karşı tavrını görmüşlerdir. Fransız kumandan General Querette güvenliğin sağlanacağını bildirirse de Ermeniler terör faaliyetlerine devam etmişlerdir. Türklere dışarıdan gelebilecek yardıma engel olmak için Elbistan yolunu kontrol altına alan Ermeniler, Halep'ten Maraş'a gelen iki arabalık silah sevkiyatını Fransızlara bildirerek engel olmuşlardır. Müslümanlar, Ermenilerin hazırlıklarını fark etmiş ve Ermeniler güneş battıktan sonra şehre girmeye çalışanların öldürüleceğini bildirmişlerdir. Bu arada Fransızlara İslahiye'den 300 kişilik takviye birlik gelmiş, 11 Ocak'ta Fransızlar tarafından örfi idare ilan edilerek, Ceceli, Gökpınar, Şerefoğlu ve Şekeroba köyleri top ateşine tutulmuştur (Akbiyık, 1990, s. 129; Eyicil, 2003, s. 930). Maraş ve çevresinde günden güne Ermeni mezalimi artmıştır. 16 Ocak 1920'de Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Maraş'ta Ermenilerin şiddet eylemlerini protesto etmiştir. Fransız emir komutası, bütün personelin 19 Ocak'ta Ermeni koğuşunda toplanılmasını istemiştir. Ancak bu emire Ermeniler uymamış, gerekçe olarak Türklere topyekûn saldırı hazırlığında olduklarını bildirmişlerdir. Türkler, Ermenilerin gerçekleştirdiği zulüm nedeniyle şehirden ayrılma planları yaparken, ani bir kararla Fransızlar şehirden çekilebileceklerini duyurmuşlardır. Elbistan bölgesinde Maraş Müdafaa-i Hukuk liderlerinden olan Dr. Mustafa, Fransız yetkililerle görüşmüş, anlaşma yapılabileceği bildirilmiştir. Müdafaa-i Hukuk tarafından işgale karşı halkın oluşturduğu çetelerin şehirde toplanması emri verilmiştir. Fransız ve Ermenilerin top atışları 20 Ocak 1920'de devam etmiş, halk kuşatma altına alınmıştır (Karacakaya, 2001, s.192-193. BOA. HR. SYS. 2544-4/7). Ancak Antep'de de halkın işgale karşı koyduğu haberi Maraş'a ulaşmış ve bu haber halkı cesaretlendirmiştir. Türk halkı Maraş'ta 21 Ocak'ta Ermenileri ve Fransızları kuşatmış, Fransızların diğer birliklerle irtibatı kesilmiştir. Müslümanlar kendi evlerini yakarak mücadeleye girişirken, zaman zaman Ermeni ve Fransızlar ağır zayıatlar verseler de düşmanın sahip oldukları top ve ağır silahlar bu mücadeleyi kırmaktaydı. Top atışları her gece devam ederken 27 Ocak'ta Maraş Müdafaa-i Hukuk, Maraş'taki facianın durdurulmasını yoksa Anadolu halkının silahlarını alarak Maraş'a geleceklerini bildirmişlerdir. Bu sırada işgalciler ve direnen Türk halkı birbirlerine üstünlük kuramayınca, halk direniş güçlerinin bittiğini düşünürken Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti cesaretlendirici bildiriler yayınlanmıştır. Müslümanlar bu bildiriler vasıtasıyla yeniden kararlılıkla mücadeleye koyulmuş, ölüm pahasına çarpışmaları düşman kuvvetlerini endişelendirmiştir. 10 Şubat'a kadar Ermeniler ve Fransızların

gerçekleştirdiği katliamlar ve savaş şiddetli şekilde devam etmiştir. Artık şehirde yer yer kontrolü ele alan Müslümanlar üstünlüğü yakalamışlardır. General Querette, Amerikan Koleji'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Top atışları devam etse de Fransız kuvvetlere şehirden çekilme emri verilmiştir. Ermeniler bu duruma karşı çıksalar da başarılı olamamışlardır. Ermeniler çekilirlerken kendi evlerini de yakıp yıkmışlardır. İşgalciler gece saatlerinde gizli olarak çekilmeyi tercih etmişler, gösterdiği gayretle işgalci kuvvetleri kaçırmak zorunda bırakan Maraş halkı Hükümet Konağı'na Osmanlı Bayrağı çekmiş ve şehrin asayişi için Elbistan'dan Maraş'a asker sevk edilmiştir. Kolordu Kumandanlığı, şükür ve memnuniyetlerini Maraş'a iletmiştir. İşgalciler, çekildikleri yollarda da tahribatlarına devam etmişlerdir. Araştırmalardan elde edilen bilgilere göre Millî Mücadele güney cephesinde Maraş, Antep ve Urfa'da Ermeniler 10 bin kayıp vermişlerdir. Fransızlar ise 600 askerini kaybetmesinin yanında bölgeye yapılan askeri hareketin masrafları Fransız maliyesini ağır bir yükün altında bırakmıştır (Özalp, 2005, s. 59-60; Eyicil, 2003, s. 935-936).

Maraş'ın merkezi düşman işgalinden kurtulmasına rağmen civar köylerde kalan Ermeniler, Müslümanlara saldırmaya devam etmişlerdir. Özellikle 7 Mart 1920'den itibaren Türk köylerine tacizleri başlamıştır. Saldırıya maruz kalan köylüler durumu Elbistan Mıntıka Kumandanlığına aktarmışlardır. Yapılan inceleme sonucunda Ermenilerin yeniden Zeytun bölgesini merkez haline getirdikleri anlaşılmıştır. Bölgede yaşanan sorun için Jandarma Takım Kumandanı Süleyman Bey, Zeytun Nahiye Müdürlüğü sıfatıyla görevlendirilmiştir. Ayrıca Ermenileri silahlarını teslim etmeleri hususunda uyarmak için Ermeni önderleri bölgeye gönderilmiştir. Ermeniler, teslim olabileceklerini ancak silahlarının olmadığını belirterek çelişkili ifadelerle zaman kazanmak istemişlerdir. Çolakyan Aram da yine bölgede bulunmakta önceki suçları nedeniyle tehlike arz etmekteydi. Bu sırada bölgeye temel ihtiyaç nakli jandarma kontrolünde sınırlı olarak yapıyordu. Ermeniler terör faaliyetlerini devam ettirmişler çok sayıda Müslümanın ölümüne ve yaralanmasına sebep olmuşlardır. Zeytun bölgesi, görevlendirilen birlik tarafından kontrol edilmeye çalışılmıştır. II. Kolordu Kumandanlığı son dönemde Zeytun Ermenilerinin gerçekleştirdiği eylemlerden alınan tecrübeyle bölgenin tamamen Ermenilerden temizlenmesi kararını vermiştir. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Vekili Fevzi Paşa, 23 Mayıs 1921'de verdiği talimatla Zeytun kışlasının tahliye edilerek İbrahimişığı Aşireti'nin bölgeye yerleştirilmesini emretmiş, bölgede duruma göre silah kullanılabileceği II. Kolordu Kumandanlığına bildirilmiştir. Yeniden Ermenilere meselenin barış yoluyla çözülebileceği aktararak, hükümetin aldığı karar iletilmiştir. Sonuç alınamaması üzerine hükümet, Antep'de Fransızlara danışmanlık yapan Ermeni Rafeel Hırlakyan'dan aracı olmasını istemiş, 25 Haziran 1921'de Zeytun'a gelen R. Hırlakyan Türk askerlerinin Zeytun'a

on dakikalık mesafede olduğunu, Türklerin her türlü kolaylığı sağlayacağına yemin ederek bizzat kendisi ile birlikte gelmelerini Ermenilere iletmiştir. Neticede kaynaklarda 741 Ermeni'nin teslim olduğu belirtilirken neredeyse hiç silah teslim edilmemiş, 150 civarında isyancı olduğu tespit edilmiştir. 27 Haziran'da Zeytun kışlasına top atışları başlamıştır. Zeytun'un bütün çıkışları Türk kuvvetleri tarafından tutulmuş, asilerin teslim olmaları istenmiş ancak teslim olmamışlardır. 29 Haziran'da havanın şiddetli rüzgârlı olması asilerin bölgeden kaçmalarına fırsat sağlamıştır. Göksun, Osmaniye, Fındıklı taraflarına kaçan Ermeniler çatışmalarda büyük kayıplar verdilerse de birçok köylüyü de öldürmüşlerdir. Kaçan 500 civarı Ermeni'nin 150'sinin silahlı olduğu anlaşılmıştır. Bu arada Ermeni eşkiya lideri Aram, Andırın'da öldürülmüştür. Nihayetinde isyancı Ermenilerin 84'ü esir alınmış, 120'si ölmüş, 141'i ise Fransız işgal bölgelerine ulaşmışlardır. Zeytun'un tamamen boşaltılmasının ardından Ermeni Kilisesi'ne ait olan kıymetli eşyalar ve Ermenilere ait eşyalar teslim edilmek üzere tutanaklarda listelenmiştir. Zeytun Ermenilerinden Avadis Boyacıyan, Amanuel Baratçıyan gibi daha birçok isim hükümete sevkiyatları sırasında gösterdikleri iyi niyet nedeniyle teşekkürlerini bildirmişlerdir. Ardından daha önce Zeytun'da yaşayan ancak Ermenilerin saldırıları nedeniyle bölgeden ayrılan Hacı İsmailuşağı ve Beşen köyü halkı Zeytun'a yerleştirilmiş ve Zeytun Ermeni sorunu da neticelenmiştir (Akbiyık, 1990, s. 443-448; Akbiyık, 1990, s. 317-323; Dinçaslan, 2008, s. 235-238).

Sonuç

Türk halklarının Anadolu coğrafyasına girmelerinden sonra ortaya çıktığı varsayılan Avrupalılar açısından Şark meselesi, Türklerin Avrupalılar için arz ettiği tehlikeye karşı yapılan planları kapsamaktadır. Bu bağlamda Ermeni Sorunu, Avrupalı devletler tarafından öne çıkarılmıştır. Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin ihtişamlı dönemlerinde başarılı olamayan Batılılar bu devletlerin siyasi olarak zayıfladığı dönemlerde harekete geçmişlerdir. Bu planlar çerçevesinde Ermeniler, Avrupalı devletlerin bir piyonu haline gelmişlerdir.

Türkler, Anadolu topraklarına geldiklerinde bölgede bulunan Ermeniler, Bizans baskısı altında oldukları anlaşılmaktadır. Bölgedeki hâkimiyet mücadelesinde bazı Ermeni gruplarının Türkleri destekledikleri bilinmektedir. Türkler de hâkimiyeti altına giren Ermenilere, Ermeni Kilisesi kurulması gibi önemli serbestlikler sağlamıştır. Türklerin hoşgörü politikalarından yararlanıp, hiçbir baskıya maruz bırakılmayan Ermeniler bu ortamda ticaret alanında gelişmiş, ekonomik olarak büyümüşler, devlet görevlerinde bulunmuşlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında güç kaybettiği dönemde, Rusya'nın da bölgede söz sahibi olmaya başladığı XIX. yy.'da Ermeniler kullanılmaya elverişli hale gelmişlerdir. Bu dönemde halen geniş topraklara sahip Osmanlı ülkesi içinde bulunan milletlerin gün geçtikçe bağımsızlık

mücadeleleri başarıya ulaşmakta, yeni devletler ortaya çıkmaktaydı. Avrupalı devletler de Sanayi Devrimi'nin etkisiyle hammadde yönünden zengin olan Osmanlı topraklarını ele geçirmek amacının ilk aşamasında Osmanlı'nın parçalanmasını desteklemekteydi. Ermeni milletinin Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurma hayaline Avrupalı devletlerin desteği eklenince, onlar bu amaç doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Ermenilerin Türklerle yoğun olarak yaşadıkları Kilikya bölgesi XIX. y.y. son çeyreğinde Ermeni isyanlarına sahne olmuştur. Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarını paylaşma çatışmalarında Rusların öne çıkması, Ermenilerin Ruslar ile temaslarını arttırmıştır. Osmanlı Devleti'ni Hristiyanlar lehine ıslahat yapmaya zorlayan Ruslardan güven alan Ermeniler, Doğu Anadolu ve Anadolu'nun güneyinde isyanlar ve katliamlar gerçekleştirmişlerdir. İsyânların en yoğun yaşandığı bölgelerden biri Maraş ve Zeytun bölgesidir. Hem güneye hem de doğu geçiş yolu üzerinde bulunan arazi olarak da sarp kayalık olduğu için savunulmaya uygun olan Zeytun bölgesinde birçok isyan gerçekleşmiştir. Ülke içinde kurulan Ermeni örgütlerinin de desteği ile gerçekleşen isyanları güçlükle bastıran hükümet bölgeye takviye birlikler görevlendirmiştir. Zeytun'daki yoğun Ermeni nüfusu nedeniyle Avrupalı devletlerin desteği sonucu Ermeniler, Zeytun'un idaresini ele geçirmişler, vergileri tahsil edilmesi ve askerlik görevlerinin icrasında direnmişlerdir. Daha sonra I. Dünya Savaşı'na dahil olan Osmanlı Devleti'nin yoğun asker ihtiyacı olmasına rağmen Ermeniler, savaşa asker göndermemişler, Osmanlı birliklerinin savaşa dahil olmak için bölgeden çekilmesini fırsat bilerek çevrede eşkıyalık faaliyetlerine girişmişlerdir.

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda birçok cephede yoğun mücadele ederken Ermenilerin ülke içinde terör faaliyetlerinde bulunmaları, cepheden asker çekerek isyan bastırmak için görevlendirilmeleri, Osmanlı Devleti'ni güç durumda bırakmış, neticede hükümet Ermenileri farklı bölgelere tehcir edilmesi kararı almıştır. İtilaf Devletleri'nin planları dâhilinde gerçekleşen bu olaylar sonucunda, Kilikya bölgesi ele geçirilerek Osmanlı'nın güneyinde yer alan Halep Bölgesi ile bağlantısı kesilmek istenmiştir. Ermenilerin tehcir edilmelerinin zorunlu hale geldiği bu durumda Osmanlı Devleti Ermenilerin temel haklarına riayet etmiş, mallarının sevki de raporlanmıştır. Ermenilerin göçü sırasında göçün getirdiği doğal zorluklar haricinde en düşük düzeyde kayıp verildiği anlaşılmaktadır. Tarafsız araştırmacıların yaptığı değerlendirmelerde bazı Ermenilerin iddia ettiği gibi bir zulüm yaşanmadığı belgelere yansımış, sevkleri tamamlanan Ermenilerin, hükümete minnetlerini içeren yazışmaları bulunmuştur.

I. Dünya Savaşı sonunda mağlup devletler tarafında yer alan Osmanlı'nın topraklarının galip devletlerce paylaşılması planları doğrultusunda işgaller başlamıştır. Osmanlı'nın savaş

sonrası dönemde siyasi ve askeri olarak savunmasız durumunda olmasını kullanmak isteyen Ermeniler, Anadolu’da kendilerine ait devlet kurma hedeflerini gerçekleştirme fırsatını bulduklarını düşünerek tehcir kararı ile gönderildikleri bölgeden Anadolu’ya geri döndükleri görülmüştür. Maraş ve çevresini, önce İngilizler sonra Fransızlar işgal etmek için geldiklerinde Ermeniler sevinçle karşılamışlardır. Fransız kuvvetlerinde Ermeni askerlerin çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal ve arkadaşları, işgallerin ülkenin her yerinde protesto edilmesini organize etmeleri ve mitingler düzenlenmesi halkın işgallere karşı koyacağını göstermiştir. Maraş halkından Sütçü İmam’ın, kadınları taciz eden Ermeni askerlerine sıktığı kurşun, direnişi başlatan olay olmuştur. Ardından bağımsızlığın olmadığı yerde Cuma namazının kılınamayacağını halka duyurulması üzerine manevi olarak da birlik oluşturan halk, kaledeki Fransız bayrağını indirmiş, tekrar Türk bayrağı açarak milli direnişi başlatmıştır. Daha sonra Ankara hükümetinin yönlendirmeleriyle Maraş’ta da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Maraş halkı örgütlenerek şehirde kontrolü ele alıp, kendi sonlarını kendileri hazırlamak istemiş, 22 gün 22 gece süren çarpışmaların ardından Ermeni ve Fransızları kuşatma altına alan Maraşlılar Milli Bağımsızlık Savaşı’nı kazanmışlardır. Böylelikle işgalci Fransızlar ile birlikte Ermeniler de bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır.

Kaynaklar

Resmi Yayınlar

ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı), Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.8, Ankara, 2008.

BOA., DH. EUM. 2. Şb, 7/25.

BOA., DH.EUM. 2.Şb, 68/34.

BOA. DH. SFR, nr. 52/93.

BOA., HR. SYS. 2543- 5/27, 28.

BOA. HR. SYS. 2544-4/7.

BOA. HR. SYS. 2749/12.

DAGM (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Ermeni Komiteleri (1891-1895), Yayın Nu:48, Ankara, 2001.

DAGM (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, C.2, Yayın Nu: 50, Ankara, 2001.

DAGM (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Yayın Nu: 14, Ankara, 1995.

DAGM (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Yayın Nu: 91, Ankara, 2007.

DAGM (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909), C.3, Yayın Nu: 98, Ankara, 2009.

DAGM (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916), C.4, Yayın Nu: 99, Ankara, 2009.

DAGM (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri I (1879-1918), C.1, Yayın Nu:58, Ankara, 2002.

Halep Vilayeti Salnamesi Hicri 1313 (Miladi 1896) <http://www.isamve-ri.org/salname/sliste.php> (Erişim Tarihi:01.10.2022).

Halep Vilayeti Salnamesi Hicri 1312 (Miladi 1894) <http://www.isamve-ri.org/salname/sliste.php> (Erişim Tarihi:01.10.2022).

Hüseyin Nâzım Paşa. (1998). Ermeni Olayları Tarihi I, C.1, DAGM. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) Yayın Nu: 15, Ankara.

Araştırma-İnceleme Eserler

Akbıyık, Y. (1990). Arşiv Belgeleri Işığında Zeytin Ermeni Meselesinin Halli. *Bellekten*, 54 (209), 435-462.

_____, (2015). *Milli Mücadele Güney Cephesi Maraş*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Akbulut, İ. (1995). Türk Tarihinde Ermeniler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 50 (1), 29-41.

Akçura, Y. (2016). *Şark Meselesine Dair ve Eski "Şûrây-ı Ümmet'te Çıkan Makalelerimden*. (Haz. E. Kılınç). Ötüken Yayınları.

Armaoğlu, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, TTK. Yayınları.

Babacan, H. (2016). *1915'e Hapsedilen Tarih: Ermeni Meselesi*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları.

Bayur, Y. H. (1998). *Ermeni Meselesi-I*. Cumhuriyet Gazetesi Yayınları.

Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (Haz. A. Kuyaş). Yapı Kredi Yayınları.

Beydilli, K. (2009). Şark Meselesi. *Halil İnalçık Armağanı I: Tarih Araştırmaları*. (s. 386-403). (Haz. T. Takış ve S. Aksoy). Doğu Batı Yayınları.

Bostancı, M. (2016). Ermeni Meselesinde Şarki Anadolu Islahatının Yeri ve Ali Kemal'in Islahata Dair Görüşleri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 23, 113-136.

Çabuk, M. (2013). *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları* [Yayınlanmamış doktora tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi]. Yök Tez.

Çetin, N. (2019). Adana Valisi Hakkı Bey'in Raporu Işığında Fındıcak İsyanı. *Tarih ve Günce Dergisi*, 2 (5), 361-380.

Çiçek, K. (2005). *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*. TTK. Yayınları.

Deveci Bozkuş, Y. (2020). Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler: Osmanlı Türkçesi İle Eserler Yazan Ermeni Entelektüeller (1800-1923). *Erdem*, 79, s. 97-128.

_____,(2020). Osmanlı Modernleşmesinde Ermeni Bir Entelektüel: Hukukçu Orhan Vahan. *History Studies*, 12 (2), 414.

_____,(2021). Diplomat ve Encümen-i Dâniş Üyesi Sahak Abro'nun [Sahag Abroyan/Սահակ Աբրոյան] Batılı Dillerden Yaptığı Çeviri Faaliyetleri. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (81), 13-27.

_____,(2022). XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği. *Bilig*, 101, 1-29.

Diñçaslan, A. L. (2008). *Zeytun ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1895-1921)*. Ukde Kitaplığı.

Doğan, O. (2012). Zeytun (Süleymanlı) Ermenileri Tarafından Şehit Edilen Osmanlı Askerleri (Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre). *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), 61-98.

Eyicil, A. (2000). 1895 Maraş ve Zeytun İsyanı. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 11, 157-210.

_____, (2003). I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi. *Belleten*, 67 (250), 911-948.

_____, (2005). *Siyasi Tarih 1789-1939*. Gün Yayınları.

Günay, B. (2006). *Ermeni Meselesi ve Tehcir*. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Günay, N. (2008). 1909 Adana Olaylarının Maraş'taki Yansımaları ve Maraş Divan-ı Harbi Örfisi'nin Yargılamaları. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 29, 87-118.

_____, (2009). Birinci Dünya Savaşı Sırasında Anadolu'nun Güney Bölgelerinde Ermeni Çete Faaliyetleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 25 (74), 253-282.

_____, (2009). Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyanları. *Bilig Dergisi*, 51, 85-104.

_____, (2009). Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri. *Belleten*, 73 (267), 555-580.

Gürün, K. (1985). *Ermeni Dosyası*. TTK. Yayınları.

Halaçoğlu, A. (2007). *Bir Ermeninin İtirafları (1895 Maraş ve Zeytun Olayları)*. Yeni Türkiye Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. TTK. Yayınları.

_____, (2021). *Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı?*. TBMM Basımevi.

Hocaoğlu, M. (1976). *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*. Anda Yayınları.

İlter, E. (1988). *Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1880)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. DAGM. (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) Yayın Nu: 52.

_____, (2004). "Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış (1878-1914)", *Osmanlı Araştırmaları*, C.24, S.24, s.181-212.

Karadağ, R. (2005). *Şark Meselesi*. Turan Yayınları.

Karahan, A. (2017). 1909 Maraş Ermeni Olayları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4 (11), 2017, 150-170.

Kılıç, D. (2000). Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M.451-1100). *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 452, 753-760.

Koçaş, S. (1970). *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*. Truva Yayınları.

Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

_____, (2001). *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*. Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları.

_____, (2007). Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 1-24.

Küçük, C. (1979). Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, 607-638.

Öke, Mim, K. (1991). *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*. TTK. Yayınları.

Özalp, Y. (2005). *Ermeni İntikâm Alayı Maraş'ta (Vesikalar 1919-1920)*. Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları.

Özçelik, İ. (2017). Milli Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi. *Ulakbilge Dergisi*, 5, (11), 655-682.

Polat, Ü. G. (2010). Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Faaliyetleri Üzerine Bazı Tespitler. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 12 (1), 103-117.

Saray, M. (2003). *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Soral, A. (2016). *On Sekizinci Asırda Mesele-i Şarkıyye ve Kaynarca Muahedesi*. (Çev. Y. Ziya). İdeal Kültür Yayınları.

Süslü, A. (1995). *Türk Tarihinde Ermeniler*. Kars Kafkas Üniversitesi Yayınları.

Şimşir, B. N. (2005). *Ermeni Meselesi 1774-2005*. Bilgi Yayınları.

Uçarol, R. (2012). *Siyasi Tarih 1789-2012*, Der Yayınları.

Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları.

Ünalp, F. R. (2018). Birinci Dünya Harbi Sonunda Maraş'ın İtilaf Devletlerince İşgali ve Maraş Savunması. *Gazi Akademik Bakış*, 11 (22), 205-235.

Yetişgin, M. (2005). Maraş'ta Ermeni Nüfusu: Osmanlı Son Dönemi, Mütareke ve Milli Mücadele Yılları. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 17 (17), 1-17.